

Savsko-dravsko međurječje od kasne antike do ranog novog vijeka

UDK 94 (398 Panonija)
Pregledni članak

Stanko Andrić

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

JUŽNA PANONIJA U DOBA VELIKE SEOBE NARODÂ

U radu se nastoje sintetizirati glavni rezultati dosadašnjih povijesnih istraživanja epohe velike seobe narodâ na području antičkih južnih Panonijâ (Sirmijske i Savske). U uvodnom se dijelu ocrtavaju osnovni elementi antičke upravne, prometne, gradske i crkvene baštine na tom prostoru, a zatim se prati slijed važnijih zbivanja u razdoblju od 379. (naseljavanje barbarskih federata u Panoniju) do 568. godine (seoba Langobarda iz Panonije u Italiju). To je doba u kojem, uz postupno gašenje Carstva na zapadu i uz izmjenične uzmake i obnove utjecaja Istočnog Carstva, poviješću južnopanonskog prostora dominiraju Huni i različiti germanski narodi, poglavito Ostrogoti, Gepidi i Langobardi.

U jednoj od kratkih proza uvrštenih u zbirku *Tvorac*, Jorge Luis Borges zamišlja talijanskog baroknog pjesnika Marinija kako na smrtničkoj postelji shvaća da njegove slavne knjige "nisu (kao što taština sanjaše) zrcalo svijeta, nego da su samo dodane svijetu".¹ Istraživači ranosrednjovjekovne povijesti mnogih dijelova Europe zasigurno se, i prije smrtnog časa, barem pokatkad sučeljuju sa sličnom obeshrabrujućom perspektivom u vezi sa svojim vlastitim poslom. Povjesničar koji se bavi ranim srednjovjekovljem na području sjeverozapadnog Balkana, ili na prijelaznom području između središnje i jugoistočne Europe, s mnogobrojnim zagonetkama i posve rijetkim izvjesnostima svojstvenim tim stoljećima na tom prostoru, osobito će teško izbjeći borhesovsku resigniranu pomisao: da je svojim naporima da ponudi rješenje za neke od njih zapravo, na kraju krajeva, ipak samo dodavao nove slojeve problematici što će nastaviti zaokupljati buduće istraživače. To je, dakako, u općenitijem smislu neizbježna kob svakog povijesnog istraživanja, ali je

¹ "Žuta ruža", prev. M. Grčić, u: Jorge Luis Borges, *Sabrana djela 1923-1982*, sv. 4 (Zagreb, 1985), 26.

očito da na posebno konkretan način opterećuje istraživanje “tamnih” povijesnih vremena iz kojih su nam se sačuvali tek rijetki i fragmentarni tragovi minulih prilika i događaja.

S druge strane, upravo su nam za takva tamna razdoblja što obiluju jedino neriješenim pitanjima od znatne koristi pokušaji preglednog zbrajanja dosadašnjih istraživačkih rezultata, pa makar se oni uglavnom svodili na popise zagonetaka i njima odgovarajućih hipoteza, mogućih i djelomičnih rješenja. U takvom širem sklopu, u okviru iscrpnih sintetičnih pregleda, naime, ono malo što o toj prošlosti pouzdano znamo i sve ono što o njoj pretpostavljamo ili nagađamo dobiva na čvrstini i bogatstvu značenja, kao da se slaba svjetla pojedinačnih spoznaja i naslućivanja, okupljena na jednom mjestu u suvislu cjelinu, uzajamno osnažuju i naposljetku daju možda čak i neslućeno bogatu, razgovijetnu i slojevitu sliku. Na izvanredan način to je u novije vrijeme pokazao, primjerice, Radoslav Katičić u svojoj velikoj knjizi o (književnoj) kulturi hrvatskih prostorâ do ranoga 12. stoljeća.²

Na idućim stranicama pokušat će se dati sintetički pregled onog što znamo o prilikama i zbivanjima u prijelaznom razdoblju između antike i srednjeg vijeka na jednome dijelu zemljišnog sklopa što se tradicionalno smatra pozornicom hrvatske povijesti. Riječ je o prostoru koje se, pomalo već kolokvijalno, naziva dravsko-savskim međurječjem. No, ta sažeta zemljopisna oznaka ne odgovara u potpunosti onome što će ovdje biti u središtu pozornosti. Ponajprije, naš predmet ne uključuje najgornji dio spomenutoga međurječja, koji se danas nalazi u državama Sloveniji i Austriji. To je otprilike jedna trećina ukupne dužine toga međurječja. S druge strane, naš predmet uključuje na istočnoj strani i zemljište koje se, doduše, izravno i bez ikakve prirodne razdjelnice nadovezuje na savsko-dravsko međurječje, ali koje ipak, strogo govoreći, nije njegov dio, nego tvori zaseban prostor dunavsko-savskog međurječja. Radi se o povijesnoj pokrajini Srijemu. Tako se prostor koji ćemo ovdje imati pred očima može opisati kao omeđen rijekama Dravom sa sjevera i Savom s juga do njihovih ušća u Dunav, a na istoku tokom Dunava između ta dva ušća. Iz toga isključujemo zapadnu ili gornju trećinu savsko-dravskog međurječja. U današnjem prostiranju država i pokrajina, na tom se prostoru nalaze, idući sa zapada na istok, veći dio središnje Hrvatske, sjeveroistočno krilo Hrvatske poznato kao Slavonija, i napokon pokrajina Srijem, čiji je veći istočni dio danas u Jugoslaviji.

² Usp. karakteristična Katičićeva zaključna razmišljanja na koncu poglavlja o dva najtamnija stoljeća, 7. i 8.: “Dva prva ranosrednjovjekovna stoljeća hrvatske povijesti ostat će i nadalje tamno doba, već i stoga što iz njih nije potekla nikakva iole izdašnija tekstovna predaja, pa u vrelima ima samo vrlo malo pouzdanih podataka o njima. Ne može se dakle očekivati da će u doglednoj budućnosti povijesna pitanja što se nameću u vezi s prilikama i zbivanjima toga vremena dobiti jasne odgovore koji bi mogli zbilja zadovoljiti. Ipak ta stoljeća za književnu povijest nisu više zavijena u tako nepronican mrak kako se činilo do sada. Muk im je probijen” (Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (Zagreb, 1998), 318).

Kao što ćemo odmah vidjeti, to područje dosta točno odgovara dijelovima rimske Panonije koji će se u kasnoj antici oblikovati kao dvije južnopanonske provincije, Panonija Savska i Panonija Druga ili Srijemska.

Antička podloga

Prvi vojni prodori Rimske države na područje sjeverozapadnog Balkana, odnosno u šire zaleđe istočne jadranske obale, zbili su se u 2. stoljeću prije Krista.³ Početnom točkom tog napredovanja prema istoku obično se označava osnutak kolonije Akvileje 181. pr. Kr, na krajnjem sjeveru jadranske obale i na granici Apeninskog i Balkanskog poluotoka. Polazeći odatle, rimske su postrojbe osvajale nova zemljišta na tri glavna pravca: sjevernom, u alpskom području današnje Austrije; jugoistočnom, u bližem zaleđu istočnojadranske obale; i istočnom, u dolini rijeke Save. Ovaj je potonji pravac sve više dobivao na važnosti jer je upravo na njemu ležao mogući izravan kopneni put od Italije prema Istoku.

No, Rimu su tu tvrdokoran otpor dugo pružali keltski (ili izvorno keltski) Skordisci, koji su bili nametnuli svoju vlast ilirskim plemenima u porječju Save. Upravo su ta posavska plemena nosila zajedničko ime *Pannonii* 'Panonci', koje će se kasnije protegnuti na čitavu rimsku provinciju. Odlučnu prevagu u prilog Rimu nije na tom prostoru donijela ni pobjeda nad Skordiscima 88. pr. Kr, nego tek ratni uspjesi Oktavijana, kasnijeg Augusta, koji je 35. pr. Kr. zauzeo jako domorodačko uporište Sisciju i podvrgnuo rimskoj vlasti glavninu Posavine. Već prije kraja stare ere bilo je čitavo među-

³ Ovaj je odjeljak priređen uglavnom na osnovi sintetičkog kolektivnog djela mađarskih arheologa i povjesničara, *The archaeology of Roman Pannonia*, ur. A. Lengyel i G. T. B. Radan (Lexington-Budapest, 1980), s poglavljima posvećenim zemljopisu Panonije, njezinoj političkoj i vojnoj povijesti, povijesti pučanstva, uprave, religije, gradova, zemljoposjeda, gospodarstva, cesta, Limesa, itd; svako je poglavlje popraćeno bogatom bibliografijom ranijih radova. Klasično je djelo o Panoniji na izmaku antike ono Andreasa Alföldija, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (Berlin-Leipzig, 1926); njegove spoznaje potom ažuriraju László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens* (Amsterdam, 1969), András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire* (London-Boston, 1974), i mnogi drugi. Za rano kršćanstvo u Panoniji još je uvijek nezaobilazan Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain* (Paris, 1918); uz to Henri Leclercq, "Illyricum", u: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, sv. 7/1 (Paris, 1926), col. 89-180; isti, "Pannonie", u: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, sv. 13/1 (Paris, 1937), col. 1046-1063; Rajko Bratož, "Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. st. letja", *Zgodovinski časopis* 40 (1986), 363-395. Korisni su i pregledi Danice Pinterović, "Slavonija kao dio rimske Panonije", u: *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje* (Osijek, 1970), 79-101; Branka Vikić-Belančić, "Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj", *Arheološki vestnik* 29 (1978), 588-606; Branka Migotti, "Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj", u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, ur. Željko Demo (Zagreb, 1994), 41-67. Lijep i sadržajan pregled poglavito kršćanske kasne antike u južnoj Panoniji i Dalmaciji v. i u Katičić, *Litterarum studia*, 75-128.

rjeđe Save i Drave sve do Dunava podloženo rimskoj vlasti. Koliko se ta vlast brzo učvrstila pokazuje i činjenica da su u velikom panonskom ustanku 6-9. po Kristu ustanici neuspješno opsjedali grad Sirmij (*Sirmium*) na donjem toku Save.

Čitav prostor između Jadrana i Dunava Rimljani su isprva zvali Ilirik (*Illyricum*), dijeleći ga na Gornji, bliži Jadranu, i Donji, bliži Dunavu. Od 8. po Kr. ti dijelovi postaju zasebne provincije, prvi pod imenom Dalmacija, a za drugi se nešto kasnije ustaljuje ime Panonija: službeno je to ime usvojeno za vladavine Vespazijanove (69-79. po Kr). U širem smislu, u Ilirik su se računale i dvije susjedne provincije, pokorene i organizirane u doba Augusta i Tiberija: Norik (*Noricum*), koji je obuhvaćao glavninu zemljišta današnje Austrije i manje dijelove Slovenije i Njemačke južno od Dunava; i Meziju (*Moesia*) na istoku, čiji zapadni ili "gornji" dio odgovara uglavnom današnjoj Srbiji. Takav će se osnovni raspored rimskih provincija na tom prostoru između Dunava i Jadrana održati kroz čitavu antiku, o čemu svjedoči još i Jordanova *Gotska povijest* u kojoj autor, pišući sredinom 6. stoljeća, kaže da Panonija, "koja se stire nadaleko u ravnici, s istoka ima Gornju Meziju, s juga Dalmaciju, sa zapada Norik, sa sjevera Dunav".⁴

Iako se već u Augustovo doba rijeka Dunav spominje kao granica Ilirika, ovladavanje čitavim prostorom rimske Panonije s Dunavom kao sjevernom i istočnom granicom nesumnjivo je bilo nešto dugotrajniji proces. Glavna područja prvotne rimske kolonizacije nalazila su se na zapadu i na jugu, podudarajući se približno s unutarnjim provincijskim granicama Panonije prema Noriku i Dalmaciji. Na zapadnom su se potezu rimski gradovi osnivali ili organizirali uzduž drevnoga "Jantarskog puta", važne trgovačke komunikacije koja je povezivala Italiju i Sredozemlje s Baltikom. Poslije Akvileje kao polazišne točke u Italiji, na Jantarskom putu ili u njegovoj neposrednoj blizini nalazili su se gradovi Emona (danas Ljubljana), Celeja (*Celeia*, danas Celje), Petovion (*Poetovio*, danas Ptuj), Sala (*Sala* ili *Salla*, danas Zalalövő na gornjem toku rijeke Zale), Savarija (*Savaria*, danas Szombathely/Subotičte), Skarbancija (*Scarbantia*, danas Sopron/Šopronj), i na koncu Karnunt (*Carnuntum*, nalazio se između Bad Deutsch-Altenburga i Petronella, istočno od Beča) na dunavskom Limesu, poslije kojeg je Jantarski put prelazio u barbarsku Germaniju.

Od Emone pa do Limesa, Jantarski je put uglavnom prolazio kroz Panoniju. Njoj su pripadali svi navedeni gradovi osim Celeje (Celja), koja se s okolicom nalazila u Noriku. Granica između Panonije i Norika tekla je, dakle, zapadno od većine nabrojanih gradova, zalazeći dublje na zapad osobito na svom sjevernom odsječku, gdje je Panoniji pripadao i grad

⁴ ...accipientesque Pannoniam, quae in longo porrecta planitiae habet ab oriente Moesiam superiorem, a meridie Dalmatiam, ab occasu Noricum, a septentrione Danubium ("De origine actibusque Getarum", u: *Iordanis Romana et Getica. Monumenta Germaniae historica – Auctores antiquissimi*, sv. V/1, prir. Th. Mommsen (Berolini, 1882), 126.

Vindobona (Beč) s okolicom, smješten na dunavskom Limesu. No, ta granica nije ostala sasvim nepromijenjena tijekom cijele antike. Jugozapadni izbojak Panonije s Emonom i okolicom pripojen je, vjerojatno u kasnom 2. stoljeću, Italiji. U sklopu Dioklecijanovih reformi, pak, granica Norika u Podravini pomaknuta je prema Panoniji tako da je ova ostala bez Petoviona (Ptuja) s okolicom. Tako se u kasnoj antici odsječak zapadne granice Panonije između Drave i Save donekle podudarao s današnjom slovensko-hrvatskom granicom.

Druga važna os rane rimske urbanizacije nalazila se na jugu, uz Savu.⁵ Tuda je prolazila cesta koja je spajala Italiju s istočnim pokrajinama Carstva. To je također prastara cesta, spomenuta i u Strabonovu djelu, što je od sjeverne obale Jadrana vodila do Dunava. Ona se od Jantarskog puta odvajala kod Emone, produžujući na istok uz desnu obalu Save. U prvom dijelu ta je cesta išla podalje od Save, baš kao i današnja cesta E-70 od Ljubljane do Zagreba, spuštajući se na jug sve do mjesta Krucij (*Crucium*, danas Mačkovec kod Novog Mesta), a onda se vraćala na Savu kod grada Neviodun (*Neviodunum*, danas Drnovo). Poslije Nevioduna, iduće veliko naselje na toj cesti bila je Siscija na ušću Kupe u Savu. Stoga je logično da je cesta na tom odsječku išla najkraćim putem kroz užu Posavinu, između Samoborskog gorja i Vukomeričkih gorica na jugu i Save na sjeveru. Pritom je morala proći kroz još jedno veće naselje ili pokraj njega: to je Andautonija (*Andautonia*), na mjestu današnjeg Ščitarjeva na Savi kod Velike Gorice. Začudo, čini se da sačuvani antički itinerari ne dokumentiraju taj logični pravac ceste između Nevioduna i Siscije, nego umjesto toga bilježe zaobilazni pravac što se spuštao na jug sve do razmeđa današnjeg Korduna i Banije i ondje izlazio na cestu od Siscije prema Seniji (Senju).

Od Siscije dalje na istok posavska je cesta produžavala desnom obalom Save premošćujući jednu za drugom njezine desne pritoke. Pošto je prešla Drinu i tako se primakla tromedi Panonije, Dalmacije i Mezije, ta je cesta prelazila kod Sirmija na lijevu obalu Save i odande nastavljala kroz današnji istočni Srijem prema sutoku Save i Dunava. Na toj južnoj posavskoj cesti od Siscije do Sirmija spominje se u izvorima više postaja-naselja, od kojih je zasad manje-više jednodušno identificiran samo *Servitium*, kao današnja Bosanska Gradiška. Servicij je bio važno raskrižje jer se u njemu na posavsku cestu okomito spajala izravna i najkraća cesta što je iz Panonije, dolinom Vrbasa i preko današnje zapadne Hercegovine, vodila u Salonu, metropolu Dalmacije.

⁵ O cestama u južnoj Panoniji, osim *The archaeology of Roman Pannonia*, 207-217, v. i András Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien* (Budapest, 1936); G. Škrivanić, "Roman roads and settlements in the Balkans", u: *An historical geography of the Balkans*, ur. Francis W. Carter (London-New York-San Francisco, 1977), 115-145; Ivo Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (IV): Rimska cesta Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII/20* (1984), 145-265.

No, za tu južnopolosavsku prometnu vezu između Siscije i Sirmija, dva najvažnija gradska središta na srednjem odnosno donjem toku Save, postojao je i alternativni pravac sjeverno od Save, to jest kroz savsko-dravsko međurječje. Ta je druga cesta prelazila Savu kod Siscije, ali njezin smjer poznat je nešto točnije samo na istočnom odsječku, gdje je prolazila kroz mjesto zvano Certisa (*Certissa*, lokalitet Štrbinci kod Đakova) i zatim kroz važan grad Cibale (*Cibalae*, danas Vinkovci). Potez između Cibala i Sirmija poklapa se, očito, s današnjom cestom od Vinkovaca do Mitrovice, jer je glavna postaja što se spominje na tome putu, *Ulmo* ili *Ulmus*, po svemu sudeći današnji Tovarnik. Mnogo je više dvojbi oko točnog pravca međurječne ceste između Siscije i Certise. Taj se pravac opisuje jedino u tzv. Antoninovu itineraru (vjer. kasno 3. st), koji između Siscije i Certise navodi ove postaje: *Varianae* (vjerojatno u okolici Kutine); *Menneianae* (možda negdje u južnom podnožju Psunja); *Incerum* (možda Požega); *Picentinum* (možda Ruševo u sjevernom podnožju Dilja); i napokon *Leuconum* (možda Levanjska Varoš). Takva rekonstrukcija, za koju još nema nikakvih ozbiljnih arheoloških potvrda, značila bi da je međurječna cesta od Siscije do Cibala tekla približno pravocrtno, načinivši primjetniji otklon jedino u podnožju Slavonskoga gorja, koje je svladala prolaskom između Psunja i Požeške gore (kao današnja cesta Nova Gradiška – Požega).⁶

Između dviju cesta što su povezivale Sisciju i Sirmij, južne (posavske) i sjeverne (međurječne), postojale su nesumnjivo okomite poveznice uglavnom lokalnog značaja. Najvažnija od njih, zabilježena u Antoninovu itineraru i na Peutingerovu zemljovidu, povezivala je međurječnu Certisu s Marsonijom (vjerojatno Slavonski Brod), kod koje je očito prelazila Savu i tako se priključivala na južnu panonsku cestu.

Južna obala rijeke Save, sve do njezine velike okuke nizvodno od Sirmija, također je pripadala Panoniji. Panoniju i Dalmaciju nije razgraničavala velika rijeka, nego na drugoj osnovi određena provincijska granica s pograničnim postajama koja je uglavnom slijedila južne rubove savske doline i početke gorskog područja Balkana. Takvo razgraničenje je razumljivo kad se drži na umu da su rimski gradovi u Panoniji poput Siscije i Sirmija mahom uključivali i znatno šira gradska područja (*territorium*) čiji je promjer obično dosezao 50-60 km. Tako je, istočno od Siscije, panonsko-dalma-

⁶ No, problem je s tom rekonstrukcijom što se u istom Antoninovu itineraru opisuje i put od Siscije do Murse (Osijeka), u kojem se navode ove postaje: *Varianae*, *Aquae Balissae*, *Incerum*, *Stravianae*. S obzirom da se Akve Balise danas uglavnom jednodušno identificiraju kao Daruvar u zapadnoj Slavoniji, u time zacrtan smjer ove ceste teško se može uklopiti identifikacija *Incerum* = Požega. Naime, položaj Daruvara ukazuje prije na to da je cesta od Siscije do Murse posve zaobilazila Slavonsko gorje sa sjeverne strane i iz Posavine prelazila u Podravinu. András Graf pokušava riješiti tu nedoumicu identificirajući Akve Balise kao današnji Lipik, što bi značilo da je cesta odatle do Incera (Požege) prolazila sjeverno od Psunja, odnosno između Psunja i Ravne gore, otprilike kuda i današnja cesta Pakrac-Požega.

tinska granica tekla otprilike 25-30 km južno od Save. Zgodna bi potvrda tome mogla biti postaja karakteristična imena *Ad Fines* što se nalazila na početnom dijelu ceste od Servicija prema Saloni, vjerojatno ondje gdje su današnji Laktaši sjeverno od Banja Luke.⁷

Zapadno od Siscije, panonska je granica tekla mnogo južnije od Save, zahvaćajući i doline njezinih desnih pritoka Kupe i Krke. Poslije pripajanja Emone i okolice Italiji, panonska se granica tu spuštala na jug rubovima današnjih slovenskih pokrajina Dolenjsko i Bela krajina sve do podnožja Velike Kapele i do Korduna, odakle se kroz Baniju vraćala u Posavinu. Još jedna postaja zvana *Ad Fines* (Degoj kod Topuska), istočno od Petrove gore, vjerojatno ondje obilježava granicu Panonije i Dalmacije.

Zapadni i južni rubovi Panonije, uz Jantarski put odnosno uz rijeku Savu, bili su glavna žarišta ovdašnjeg gradskog života. Tu su se, u relativnoj sigurnosti, koncentrirale glavne vojne zalihe i trgovačka roba i bila polazišta za napredovanje u dubinu Panonske nizine. Južni pojas već je u Augustovo doba uključivao zapravo čitavo međurječje s južnom obalom Drave. Tako je i južnom Podravinom već zarana prolazila važna cestovna komunikacija koja se od Jantarskog puta odvajala kod Petovija. Na njoj se nalazila postaja Akva Viva (*Aqua Viva*, danas Petrijanec kod Varaždina) i zatim grad Jovija (*Iovia*, danas Ludbreg), poslije kojeg je slijedio niz od barem dvanaest još uvijek neidentificiranih naselja-postaja. Podravska je cesta završavala u gradu Mursi (Osijek), iz kojeg se spuštala na jug u Cibale i ondje spajala sa središnjom međurječnom cestom od Siscije do Sirmija. Te su dvije međurječne ceste svakako bile povezane i drugim poprečnim vezama, od kojih pouzdano znamo za onu što je iz Akve Vive išla prema Sisciji, prolazeći kroz naselja zvana *Pyrri* (vjerojatno Komin zapadno od Križevaca) i *Dautonia* (zacijelo istovjetno s Andautonijom ili u njenoj blizini).

Proširivanje rimske vlasti na čitavu Panoniju do Dunava, dovršeno pod carem Klaudijem (41-45. po Kr), uspostavilo je konačnu rimsku granicu koja će se održati stoljećima. Rimske postrojbe nikada nisu trajno zaposjedale područja onkraj panonske granice na Dunavu. To vrijedi i za nizinu između

⁷ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (Sarajevo, 1988), osobito 301-303 i 325-344, navodi, kao i neki autori prije njega, razloge u prilog tome da se provincijska granica između Panonije i Dalmacije u današnjoj Bosni povuče dosta južnije, tako da bi i današnji gradovi Banja Luka (antička *Castra*), Doboj i Tuzla (antičke *Salinae*) sa svojim okolicama ležali u Panoniji. Prema Bojanovskom tako ni spomenuta postaja *Ad Fines* na cesti od Salone do Servicija ne označava granicu između Dalmacije i Panonije, nego između starosjedilačkih plemenskih područja, u ovom slučaju Oserijata i Mezeja. Ipak, argumenti za takav južniji smještaj panonsko-dalmatinske granice nisu konkretni dokazi, nego još uvijek samo indicije koje se može različito tumačiti. Ostaje u svakom slučaju činjenica da, kao što ističe Bojanovski, "na pripadnost desne Posavine zapadnopanonskom kompleksu kulture žarnih polja, oštro izdvojenom od južnih ilirskih područja, jednoznačno ukazuju ne samo posmrtni kult i razna vjerovanja nego i cjelokupni arheološki materijal" te da su o toj "etnografskoj granici" nesumnjivo "vodili računa i Rimljani prilikom povlačenja granice između Panonije i Dalmacije" (ibid. 330).

Dunava i Tise, tj. današnju Bačku i Alföld, s čijim su stanovnicima, Sarmatima i Jazigima, radije nastojali uspostaviti pogranične “klijentske” odnose. Čak i za postojanja rimske provincije Dacije istočno od Tise i sjeverno od Dunava (u 2. i 3. stoljeću po Kr), kroz barbarsku zemlju između Panonije i Dacije Rimljani su jedino uspostavili pravce za vojnu i poštansku komunikaciju. Konačna organizacija i utvrđivanje panonskog dunavskog Limesa, kao obrambenog lanca utvrda i promatračnica sa stalnim vojnim posadama, djelo je careva iz ranog 2. stoljeća, Trajana i Hadrijana. Počevši od najzapadnije takve utvrde, zvane *Cannabiaca* (Klosterneuburg zapadno od Beča), panonski Limes je na svome sjevernom potezu i blizu velike dunavske okuke uključivao nekoliko gradova: već spomenute Vindobonu (Beč) i Karnunt (kod Deutsch-Altenburga) te Brigecion (*Brigetio*, danas Szöny kod Komároma) i Akvink (*Aquincum*, danas Óbuda/Stari Budim). Na južnom potezu nije bilo tako velikih i važnih naselja na samom Limesu. Ta je razlika utoliko upadljivija što su se ondje gradovi mahom nalazili nekoliko desetaka kilometara u pozadini Limesa: Sopijane (*Sopianae*, danas Pečuh), Mursa, Cibale, Sirmij i Basijana (*Bassiana* ili *Bassianae*, danas Donji Petrovci u istočnom Srijemu).

Za cara Trajana provedena je 106-107. prva dioba rimske Panonije, na dvije provincije, Gornju (zapadnu) i Donju (istočnu). Prvoj, dvostruko prostranijoj, upravno je središte bilo isprva u Karnuntu, a Donjoj u Akvinku. Granica se, polazeći iz dunavske okuke, spuštala na jug istočno od Blatnog jezera i zapadno od Sopijana (Pečuha). Dravu je prelazila između mjesta Marinijana (*Marinianis* ili *Marinianae*) i Serena, dviju postaja na podravskoj cesti od Petoviona do Murse. Za Marinijanu se u novije vrijeme pretpostavlja da bi mogla odgovarati Donjem Miholjcu, a Serena bi u tom slučaju mogla biti obližnji Sveti Đurađ. O daljnjem smjeru granice kroz dravsko-savsko međurječje nemamo naznaka ni u takvim neidentificiranim antičkim toponimima. I o mjestu gdje je granica izlazila na Savu dvoji se je li to bilo između Servicija i Marsonije ili je pak i Servicij pripadao Donjoj Panoniji. András Graf, koji se priklanja prvoj pretpostavci, povezuje smjer granice s prirodnim odlikama zemljišta pa misli da je ona tekla istočnim rubom Krndije i onda vodotocima Londže i Orljave na Savu (dakle otprilike onuda kuda danas ide željeznička pruga od Našica do Nove Kapele).

I u susjedstvu Panonije došlo je nešto kasnije do promjena u upravnoj organizaciji, kada je potkraj 2. st. sjevernom dijelu Dalmacije dana samostalnost pod imenom Liburnije (ta je obuhvaćala jadransko priobalje od Riječkog zaljeva do rijeke Krke). Najopsežnije upravne reforme proveo je car Dioklecijan (284-305). On je 293. uveo tetrarhiju, diobu vrhovne vlasti između dva cara, *augusta*, i njihovih sucareva, *cezara*. Sam Dioklecijan stolovao je u Nikomediji na zapadu Male Azije, a njegov pomoćnik cezar Galerije u Sirmiju u Donjoj Panoniji. Sirmij je dotad bio izrastao u rimski velegrad s carskom palačom, raznim javnim zgradama i mnogim vilama visoke aristokracije. Za tetrarhije je provedeno i povezivanje većeg broja provincija u velike upravne cjeline zvane dijeceze. Tako je čitava Panonija s

Norikom i Dalmacijom (uključujući Liburniju, ali bez oduzete joj Prevalitane na krajnjem jugu) povezana u dijecezu Ilirik. Sve provincije u Iliričkoj dijecezi, koja se isprva nazivala i Panonskom, bile su podložne cezaru koji je stolovao u Sirmiju.

Istodobno su neke provincije podijeljene na još manje oblasti. U Panoniji, već podijeljenoj na Gornju i Donju, provedena je 295. daljnja podjela. Nova granica oslonjena je na rijeku Dravu. Gornja Panonija sjeverno od Drave prozvana je Prva (*Prima*), a upravno joj je središte bila Savarija. Ona, pak, južno od Drave prozvana je Savska (*Savia*), sa središtem u Sisciji. U Donjoj Panoniji granica se nije sasvim podudarala s tokom Drave, nego je izbijala na Dunav nešto sjevernije, između dviju utvrda na Limesu zvanih *Ad Militare* (ili *Ad Miliare*) i *Altinum*. Prva odgovara današnjoj Batini, a druga Kölkedu, što će reći da se ta granica vrlo točno poklapala s današnjom granicom između Mađarske i Hrvatske, odvajajući dio današnje Baranje u sutoku Dunava i Drave od ostatka Donje Panonije sjeverno od Drave. Objašnjenje te činjenice i opet je, po svemu sudeći, barem djelomice u tome da se poštivala cjelovitost šireg gradskog područja Murse na njoj suprotnoj, sjevernoj obali Drave. Donja Panonija sjeverno od te granice prozvana je *Valeria* (prema Dioklecijanovoj kćeri i Galerijevoj ženi). Upravno središte bile su joj *Sopianae* (Pečuh). Južno odatle, u međurječju Drave, Save i Dunava (uključujući i dio južne Posavine), organizirana je Druga Panonija (*Pannonia Secunda*). Središte joj je bio, dakako, Sirmij. Po njemu se ta Panonija nazivala i Sirmijskom (*P. Sirmiensis*). Time je uspostavljen konačan raspored provincija u rimskoj Panoniji.

Susjedni Norik je za Dioklecijana podijeljen na dvoje: Pribrežni ili Obalni (*Noricum Ripense*) na sjeveru, uz Dunav, i Unutrašnji ili Sredozemni (*N. Mediterraneum*) na jugu, oko gornje Drave. U Unutrašnjem su važniji gradovi bili Virun (*Virunum*, danas Zollfeld kod Klagenfurta/Celovca) i Teurnija (*Teurnia*, danas Draufurter kod Spittala) u današnjoj Koruškoj, Agunt (*Aguntum*, kod današnjeg Lienza) na gornjoj Dravi, te Celeja i Petovion blizu granice s Panonijom. U Pribrežnom Noriku nalazili su se Ovilava (Wels) i Laurijak (*Lauriacum*, danas Lorch kod grada Ennsa, na ušću rijeke Enns/Aniže u Dunav) u današnjoj Gornjoj Austriji, te jugozapadno odatle Juvav (*Juvavum*, danas Salzburg).

U organizaciji Carstva događale su se kasnije, ponajprije kao odraz sve većih obrambenih napora, još neke važne promjene mnogo širih razmjera. Za cara Konstantina I Velikog (312-337) ustalila se podjela na tri goleme prefekture, Galijsku na zapadu, Italsku u središtu, i Istočnu. U sklopu središnje, čiji je prefekt ili namjesnik nosio puni naslov *Praefectus praetorio Illyrici Italiae et Africae*, nalazila se i čitava dijeceza Ilirik sa svim Panonijama, pa čak i dvije susjedne dijeceze na središnjem Balkanu, Dacija i Macedonija. U kasnijem 4. stoljeću oblikovana je i četvrta prefektura, za koju su od Italske odvojene dijeceze Dacija i Macedonija i koja je prozvana Prefekturoum za Ilirik (*Praefectura praetorio per Illyricum*). Tako je pri konačnoj diobi Car-

stva 395. granica između Italske i Iliričke prefekture postala granicom Zapadnog i Istočnog rimskog carstva.

Treba istaknuti to udvajanje imena Ilirik od kasnog 4. stoljeća nadalje: na jednoj strani nosila ga je najistočnija dijeceza u sklopu Italske prefekture, a s druge pak zasebna prefektura u njezinu istočnom susjedstvu. U kasnijim promjenama i nedosljednim upotrebama administrativnog nazivlja, prvi će se od ta dva – izvorno po upravnom rangu nejednaka – Ilirika zvati i Zapadni (*Illyricum occidentale*), a drugi Istočni (*I. orientale*). Poslije diobe iz 395, na pragu sudbonosnoga 5. stoljeća, sve su se panonske provincije nalazile zapadno od razdjelne crte. Jedna od njih, tzv. Druga ili Sirmijska, ležala je na samoj višestrukoj granici, koja je sada dijelila ne samo provincije, dijeceze i prefekture, nego i dva Rimska carstva.⁸

Pogledajmo sada ukratko koliko je i kakvih naselja i osobito gradova bilo u dvjema južnim Panonijama. Već spominjani Got Jordan, pišući sredinom 6. st. vjerojatno u Donjoj (istočnoj) Meziji, kaže da je Panonija “zemlja urešena mnogim gradovima, od kojih je prvi Sirmij, a najdalja Vindomina (=Vindobona)”.⁹ Dosadašnje je istraživanje na području rimske Panonije otkrilo blizu trideset gradova (*civitates*), odnosno municipija i kolonija. Od toga ih se otprilike polovica nalazila južno, a druga polovica sjeverno od Drave. Rimski su gradovi uglavnom stvarani na plemenskim područjima pojedinih ilirskih ili keltskih plemena ili naroda. Tako se Siscija nalazila na području Kolapijana, Andautonija na onom Varcijana, Sirmij na onom Amantina; grad je ponekad bio središte i više nego jednom predrimskom narodu, kao Cibale za Breuke i Skordiske, a Mursa za Andizete i još neka plemena. Glavna središta u Savskoj Panoniji, kojoj više nisu pripadali gradovi Emona i Petovion, bili su Siscija, Andautonija, Jovija i Neviodun. U najvažnijem, Sisciji, nalazila se uz ostalo kovnica novca i tvornica bojne opreme. Pitku vodu dovodio je u grad zidani vodovod s vrelâ južno od Kupe, oko današnjeg Čuntića i Klinac Grada. Važnost Siscije kao prometnog čvorišta jasna je iz već izloženog. Izgleda da se u toj provinciji nalazio i neki *Municipium Iasorum*, jer je poznato da je narod Jasa imao svoja staništa u južnoj Podravini i današnjoj zapadnoj Slavoniji. Na njihovu su se zemljištu nalazile i dvoje ovdašnje toplice, *Aquae Iasae* i *Aquae Balissae*, koje su također bile važna naselja, iako se ne spominju kao gradovi. Pošto se kršćanstvo proširilo na ove krajeve, dva grada, Siscija i Jovija, postala su

⁸ O tome opširnije i Roko Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)* (Zagreb, 1962), 9-78, koji drži da su već od Konstantinova vremena postojale četiri prefekture, među kojima i cjeloviti Ilirik sa sjedištem isprva u Sirmiju a kasnije u Solunu, koji se tek od konca 4. stoljeća počeo raspadati na Istočni (prefekturu) i Zapadni (dijecezu u sklopu Italske prefekture).

⁹ *Ornata patria civitatibus plurimis, quarum prima Syrmis, extrema Vindomina* (“De origine actibusque Getarum”, 126). Za identifikaciju antičkih naselja i drugih lokaliteta v. i *The Princeton encyclopaedia of classical sites*, ur. Richard Stillwell (Princeton/NJ, 1976).

biskupskim sjedištima. Biskup Siscije Kvirin bio je u vrijeme progona kršćana u ranom 4. stoljeću pogubljen u Savariji i potom štovan kao sveti mučenik u oba grada.¹⁰

I u Drugoj ili Sirmijskoj Panoniji smjestila su se barem četiri grada. Sve ih je, dakako, natkriljivao Sirmij, metropola Panonije i jedna od carskih prijestolnica (*sedes imperii*). I tu su se nalazile radionice oružja i bojne opreme, zapovjedništvo riječne flote i, u 4. stoljeću, kovnica novca. Klesao se i umjetnički obrađivao kamen dopreman iz Frušogorskih kamenoloma. Močvarna zemljišta u okolici Sirmija isušivala su se kanalima. Pitka voda dovodila se kamenim vodovodom dugim oko 14 km s jednog Frušogorskog vrela kod današnjeg sela Mandelos. Na Fruškoj gori bili su zasađeni mnogobrojni vinogradi, čiji je uzgoj bio jednim od glavnih zanimanja sirmijskih građana. Na Savi je bilo podignuto više mostova, pri gradnji kojih su se koristila dva riječna otoka. U Sirmiju su se stjecale brojne ceste. Osim već opisanih velikih panonskih cesta, jedna je iz njega vodila na jug dolinom Drine, a druga na sjever, preko Fruške gore, do postaje na dunavskom Limesu zvane *Bononia* (današnji Banoštor), koja je u neku ruku bila sirmijska dunavska luka. Napokon, južnopanonske su se magistrale kod Sirmija slijevale u cestu prema sutoku Dunava i Save, odnosno gradu *Singidunumu* (Beograd) s mezijske strane Save.¹¹

Važnost Sirmija u ranoj crkvenoj povijesti također je velika. Otud je i nastala legendarna predaja po kojoj je prvi sirmijski biskup bio sveti Andronik, učenik apostola Pavla. (Andronika kao “biskupa Panonije” prvi

¹⁰ O antičkoj Sisciji v. Jaroslav Šašel, “Siscia”, u: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften* (begr. Pauly u. Wissowa), Suppl. 14 (Stuttgart-München, 1974), col. 702-741; Stjepan Vrbanović, “Prilog proučavanju topografije Siscije”, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. Znanstveni skup o 100. obljetnici Hrvatskog arheološkog društva* (Zagreb, 1981); Domagoj Vuković, *Siscija – vizija rimskoga grada u Panoniji* (Sisak, 1994); Marija Buzov, “Odnos Segestike i Siscije s topografijom”, *Riječi – časopis za književnost, kulturu i znanost Matice hrvatske Sisak* br. 3-4 (2001), 5-37. O Kvirinovu kultu v. posebno C. Roncaiolo, “S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi e critica delle fonti”, *Quaderni dell'Istituto di lingua e letteratura latina* 2-3 (1980-81), 215-249. Među novijim priložima o ostalim pojedinim gradovima, v. Peter Petru, *Neviodunum – Drnovo pri Krškem* (Maribor, 1977); Lujo Margetić, “O municipiju Andautonia”, *Rad HAZU* 478 (1999), 5-24; o Joviji Branka Vikić-Belančić, “Antičko nasljeđe Ludbrega”, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 10-11 (1998), 477-494; Branka Migotti, “Od kulta Sola do kršćanstva u Varaždinskim Toplicama (Aquae Iasae)”, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar – Razdio povijesnih znanosti* 37 (1998), 51-88; Stevan Vučetić, “Res publica Iasorum – Aquae Balissae – rimski Daruvar”, u: *Daruvar*, ur. M. Kuzle i Đ. Žutinić (Zagreb, 1975).

¹¹ O antičkom Sirmiju na raspolaganju je obilna literatura. V. npr. Petar Milošević, “Antički Sirmijum”, u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica (Sremska Mitrovica, 1969), 19-32; Miroslava Mirković, “Sirmium – its history from the I century A. D. to 582 A. D.”, u: *Sirmium (Archaeological investigations in Syrmian Pannonia)* 1 (1971), 5-90; Vladislav Popović, “Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba kasnog Carstva”, *ibid.* 135-148; Đorđe Bošković, Noël Duval, Pierre Gros i Vladislav Popović, “Recherches archéologiques à Sirmium. Campagne franco-yougoslave de 1973”, *Mélanges de l'Ecole française de Rome – Antiquité* 86 (1974), 597-656.

spominje u jednom od svojih djela sv. Hipolit u ranom 3. stoljeću.) Prvi poznati sirmijski biskup bio je zapravo Irenej, smaknut 304. u Dioklecijanovim progonima. Sirmij i njegova okolica dali su ranom kršćanstvu i mnoge druge mučenike, domaće ili dovedene ovamo kako bi im se sudilo. Među njima je za kasniju povijest osobito zanimljiv đakon Dimitrije. Njegov je kult u 5. stoljeću presađen u Solun, ali se uporno održavao ili pak povremeno oživljavao i u Sirmiju. Ništa manje istaknuto nije mjesto Sirmija ni u povijesti ranokršćanske teologije. Sirmijski biskup, skupa s biskupima nedalekog Singiduna u Gornjoj Meziji te Murse i možda Cibala u istoj Sirmijskoj Panoniji, uspio je u drugoj polovici 4. stoljeća nametnuti i neko vrijeme održavati opću službenu prevlast arijanskog nauka o božjem Trojstvu. Na koncilu u Akvileji 381. njihov su nauk, tada već poražen, između ostalih osudili i biskupi Siscije i Jovije.¹²

U istočnom susjedstvu Sirmija, na cesti prema Singidunu i gornjomezijskoj granici, nalazio se grad Basijana (Donji Petrovci). U zapadnom dijelu Sirmijske Panonije ležali su već spominjani Cibale i Mursa. U Cibalama su vjerojatno 304. mučeni zbog kršćanstva i potom štovani kao sveci “prvak čitača” Polion i biskup Euzebij, za kojeg nije sigurno da je cibalski. Iz Murse nema zasvjedočenih predaja o mučenicima, ali je pouzdano da je u njoj postojala biskupija. I Mursa je bila važno cestovno raskrižje jer je iz nje, osim već spomenutih pravaca prema međurječnim središtima Petovionu, Sisciji i Sirmiju preko Cibala, jedna cesta vodila i na sjever u Sopijane i otud dalje u sjeverne dijelove Panonije.¹³

Naposljetku, dobro je poznata topografija rimskih postaja i utvrda uzduž dunavskog Limesa. Na odsječku Limesa koji je pripadao Drugoj Panoniji nalazile su se ove utvrde: *Ad Militare* (Batina), *Ad Novas* (Zmajevac), *Albanum* (možda Lug), *Donatianae* (možda Kopačevo), *Ad Labores* (možda Nemetin), *Teutoburgium* (Dalj), *Cornacum* (Sotin), *Cuccium* (Ilok), *Malata* ili *Bononia* (Banoštor), *Cusum* (Petrovaradin), *Acumincum* (Stari Slankamen), *Rittium* (Surduk), *Burgenae* (Banovci) i *Taurunum* (Zemun).

¹² Više o arijanstvu u Panoniji v. u Manlio Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo* (Roma, 1975); Yves-Marie Duval, “Aquilée et Sirmium durant la crise arienne (325-400)”, *Antichità altoadriatiche* 26/2 (Udine, 1985), 331-380. Naša stara monografija o toj tematici, Matija Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj* (Đakovo, 1891), sada je uglavnom zastarjela.

¹³ O Mursi v. Danica Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Osijek, 1978); Mirko Bulat, *Mursa-Osijek u rimsko doba* (Osijek, 1989). O Cibalama Josip Brunšmid, “Colonia Aurelia Cibale”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 6 (1902), 117-166 = *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata* (Vinkovci, 1979), 55-104; Alojzija Ulman, “Sakralni objekti Cibale (današnjih Vinkovaca)”, *Croatia christiana periodica* XIV/26 (1990), 1-29; te sada naročito Ivana Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta* (Zagreb i Vinkovci, 2001). O Basijani v. Slobodan Dušanić, “Bassianae and its territory”, *Archaeologia Iugoslavica* 8 (1967), 67-81. I Certisa ili Certisija, kod današnjeg Đakova, bila je važnije naselje; o njoj sada v. Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat i Ljubica Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinici kod Đakova* (Zagreb, 1998).

Sve utvrde na Limesu povezivala je podunavska cesta koja je od prapovijesnih davnina bila važnom vezom istoka i zapada. Kod Tauruna, u sutoku Save i Dunava, ona se spajala s južnopanonskom magistralom što je dolazila iz Sirmija.¹⁴

Huni i Ostrogoti

U dosadašnjem izlaganju gotovo smo posve zanemarili *događajnu* dimenziju povijesti, ograničavajući se na prikaz najosnovnijih crta onoga što smo nazvali antičkom podlogom ranoga srednjovjekovlja u južnim dijelovima rimske Panonije. Počevši od kasnijeg 4. stoljeća, vidokrug moramo proširiti tako da zahvatimo i najvažnije događaje, koji otada tvore neprekinut i povezan niz burnih mijena i zbivanja u trajanju od oko dva stoljeća za kojih će se rimski društveni poredak na ovom prostoru nepovratno preoblikovati u posve drukčiji ranosrednjovjekovni. Tijekom razdoblja koje se može dosta precizno i utemeljeno delimitirati godinama 379. i 568, u rimskoj su Panoniji stanovali i bili glavnim čimbenicima njezine povijesti različiti germanski narodi. Tako se to dominantno germansko razdoblje panonske povijesti može donekle izdvojiti kao zasebno doba na prijelazu iz starog u srednji vijek.

Novija istraživanja pokazuju da je rimski svijet u Panoniji još i u 4. stoljeću živio nesmanjenim intenzitetom. Tijekom općeg oporavka Carstva za Dioklecijana i Konstantina Velikog, učvršćena je obrana na Limesu, koju su u drugoj polovici 3. stoljeća poljuljale provale germanskih naroda, i obnovljen je život diljem provincije. Graditeljstvo je ponovno steklo zamah, poduzimali su se veliki državni radovi, manjak pučanstva nadoknađivao se naseljavanjem iz istočnih provincija i iz susjednih barbarskih krajeva, poljoprivreda je davala dovoljno prinosa za izvoz. Očite su, ipak, različite novosti i promjene. Osnovom gospodarstva postaju mnogobrojni veleposjedi, *latifundia*, na kojima se širom provincije dižu ladanjski dvorovi, *villae rusticae*. Ovi su mahom utvrđeni zidinama i obrambenim bastionima. Utvrđuju se i veća naselja, od kojih su neka u potpunosti ili djelomice napuštena poslije velikih ratnih razaranja u 3. stoljeću. Taj proces utvrđivanja odražava osjećaj nesigurnosti i tjeskobe koji su zavladali u mnogim dijelovima Carstva. Rimsko i romanizirano pučanstvo uglavnom se sklanja u te utvrde, prepuštajući manja, slabije zaštićena naselja barbarskim doseljenicima. U suživotu jednih s drugima postupno se oblikuju kasnorimska provincijalna kultura i način življenja, koji se od kulture barbarskog svijeta onkraj granica Carstva više ne razlikuju onako oštro kao što je to bilo u 2. i 3. stoljeću.¹⁵

¹⁴ O Limesu, osim *The archaeology of Roman Pannonia*, 219-238, v. *Limes u Jugoslaviji*, sv. 1 (Beograd, 1961), i *Osječki zbornik* 12 [=Simpozij o istraživanju Limesa u SFRJ održan u Osijeku 11. svibnja 1968] (1969), s radovima M. Bulata, D. Pinterović i D. Dimitrijević.

¹⁵ Šire o tome v. u *The archaeology of Roman Pannonia*, 115-120, 155-157, 312-320.

Posljednja četvrtina 4. stoljeća donijela je ubrzani rasap učinkovite rimske vlasti u Panoniji. Najprije su 374. germanski Kvadi uspjeli provaliti u provinciju, odajući se diljem nje pokolju, pljački i razaranju. Zamalo su osvojili i Sirmij, koji je u posljednji čas utvrđen dovoljno da izdrži opsadu. Prema pisanju Amijana Marcelina, pritom je iskorištena građa što je bila spremljena za gradnju kazališta: podatak koji dojmljivo dočarava kontrast između zahtjevne kulture panonskog velegrada i neposredne pogibli što se sada nadnijela nad njegove žitelje. Car Valentinijan I, koji je kao vladar zapadne polovice Carstva imao u istočnoj polovici za suvladara brata Valenta (obojica su rodом Panonci iz Cibala), umro je 375. ne dovršivši kazneni pohod koji je poveo protiv Kvada. Jedan od njegovih nasljednika, mladi Valentinijan II (375-392), boravio je do 378. u Sirmiju kao u prijestolnici svoje vlasti ograničene, zapravo, na zapadni Ilirik.

U međuvremenu se u istočnoj polovici Carstva zbilo nešto mnogo presudnije. Već više od stoljeća Carstvo je ondje oko donjeg Dunava ratovalo s Gotima, germanskim narodom podrijetlom s područja današnje južne Švedske. Oko sredine 4. st. počeo ih je pod pokroviteljstvom Carstva pokrštavati arijanski svećenik i zatim gotski biskup Vulfila. Kad su se, pak, 370. u sjevernom Pricnomorju pojavili nomadski konjanici Huni pridošli iz dubina središnje Azije, Zapadni Goti ili Vizigoti ubrzo su od cara Valenta zatražili i dobili dopuštenje da se nasele u Carstvu kao *foederati*, "saveznici". 376. prešli su Dunav i naselili se u Donjoj Meziji, zajedno s fragmentima drugih barbarskih naroda. Ta velika i kompaktna skupina ratničkih pridošlica zadržala je rimskim vlastima velike teškoće, a kad ih je car Valent pokušao silom dovesti u red, oni su ga 378. u bitci kod Hadrijanopola porazili i ubili. Poslije toga su gotovo nesmetano harali po balkanskim provincijama Carstva sve dok se na početku 5. st. nisu zaputili prema Italiji.

Istodobno su se i prilike u Panoniji počele korjenito mijenjati. Car Gracijan, koji je 375-383. vladao na Zapadu, bio je 379. prisiljen da u Panoniju kao federate naseli novu veliku barbarsku skupinu sastavljenu od Ostrogota (Istočnih Gota), Alana i Huna. Isprva im je dodijeljeno područje u Drugoj (Sirmijskoj) Panoniji i južno od Save, to jest oko granice Panonije i Dalmacije. Rimske vlasti imale su velikih teškoća u nastojanju da ih uklope u upravni sustav i obranu provincije. Drugi car Teodozije I, koji je početkom 379. bio isklican u Sirmiju, iste je godine donekle oružjem obuzdao njihovu silovitost, ali su pritom teško nastradali neki panonski gradovi. Poimence se spominju Mursa i Stridon (ovaj je ležao na granici Panonije i Dalmacije i obično se računao u tu potonju provinciju).¹⁶ S druge strane, među te se neugodne federate nekako istodobno uputio i Amancije, biskup Jovije, kako bi

¹⁶ Sveti Jeronim († 420), veliki crkveni učenjak svoga doba, o sebi piše da je rođen "u gradiću Stridonu što su ga razorili Goti, a nekada je bio granica Dalmacije i Panonije" (*oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit*). Cit. prema Katičić, *Litterarum studia*, 101, bilj. 333.

ih obraćao na kršćanstvo, i pritom je, kako stoji na njegovu epitafu, imao stanovita uspjeha.¹⁷

Carevi Gracijan i Teodozije I sastali su se 380. u Sirmiju radi dogovora oko teritorijalne diobe vlasti, ali njihova stvarna vlast u čitavoj Panoniji izgleda da je ubuduće bila posve ovisna o držanju doseljenih federata. Teodozije ih je u nekoliko navrata uspješno koristio u obračunima s uzurpatorima, ali s druge strane nije mogao spriječiti njihova povremena nasilna nezadovoljstva. Zbog sve veće nesigurnosti, domaće romanizirano stanovništvo počelo je na prijelomu 4. i 5. stoljeća napuštati Panoniju. Očito uz privolu panonskih federata, vizigotski kralj Alarik zaputio se vjerojatno 401. sa svojom vojskom i narodom kroz savsko-dravsko međurječje prema Italiji. Idućih je godina više puta bez uspjeha pokušavao prodrijeti do Rima. Između tih pokušaja, Vizigoti su boravili na području sjeverne Dalmacije, Savske Panonije i Norika. Napokon im je 410. pošlo za rukom da osvoje i opljačkaju Rim. Potom su preko Alpa otišli u Galiju i napokon u Hispaniju.¹⁸

Uz toliku nemoć i nesigurnost u srcu zapadnog Carstva, jasno je da je rimska vlast u većem dijelu Panonije u 5. stoljeću bila tek simbolička, posredovana kroz uvelike kompromisnu ustanovu federata. Tako je po isteku prve četvrtine tog stoljeća bila primorana dodijeliti taj status novim moćnim plemićima. Bili su to "Veliki Huni", kojima su oni što su se zajedno s Gotima i Alanima već naselili u Panoniji bili svojevrsnom prethodnicom. "Carstvo" koje je uspostavila glavnina Huna steralo se na početku 5. st. od Volge do donjeg Dunava. U njemu su se kao *subditae nationes* nalazili različiti germanski, sarmatski i slavenski narodi. U pregovorima s Rimljanima hunski su vođe Ruga i Oktar ishodili da se dotadašnjim federatima u Panoniji, savezu Huna, Gota i Alana, oduzme taj status i da ga se dodijeli njima. U to su ime vjerojatno 433. djelomice prešli u Panoniju i postali službenim gospodarima panonskih provincija. A vrhunac hunske moći tek je slijedio.¹⁹

Zanimljivo je da je samo nekoliko godina kasnije oko granice između Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva došlo do promjene koja se ticala upravo Panonije. 437, prigodom vjenčanja zapadnog cara Valentinijana III za Eudoksiju, kćer istočnog cara Teodozija II, ugovoreno je da vrhovna vlast nad Panonijom prijeđe u ruke potonjeg. Po drugim tumačenjima tog nedovoljno jasnog događaja, radilo se zapravo samo o gradu Sirmiju i njegovoj

¹⁷ Glede dvojbe je li biskup Amancije, sudionik akvilejske sinode 381. i od kojeg se u Akvileji sačuvao epitaf vjerojatno iz 413, doista biskup Jovije ili pak nekoga drugog grada, v. Bratož, "Razvoj organizacije", 365-6, bilj. 9; 372 s bilj. 58; i 384 (s literaturom koja se tu navodi).

¹⁸ V. o tome Herwig Wolfram, *History of the Goths*, prev. Th. J. Dunlap (Berkeley-Los Angeles-London, 1990), 150-161.

¹⁹ O Hunima u Panoniji v. *The archaeology of Roman Pannonia*, 397-400; o Hunima uopće v. osobito Otto J. Maenchen-Helfen, *The world of the Huns. Studies in their history and culture*, prir. M. Knight (Berkeley-Los Angeles-London, 1973), s osvrtom na problem predaje rimske Panonije Hunima (str. 87-90).

okolici, odnosno o provinciji Panoniji Drugoj (Sirmijskoj). Tada je, čak, kako izgleda, sjedište prefektur Ilirik nakratko preneseno iz Soluna u Sirmij. Na taj sklop događaja odnosila bi se i nešto kasnija vijest iz pasijâ svetog Dimitrija, po kojoj je prefekt Ilirika Leoncije tome svecu sagradio bazilike u Sirmiju i Solunu.²⁰

Bez obzira na njegov točan opseg, pripajanje (dijela) Panonije sa Sirmijem Istočnom Carstvu i Iliričkoj prefekturi bilo je najvećim dijelom samo nominalno. Već 441. hunski kralj Atila, koji je na tom mjestu naslijedio strica Rugu i koji će od 445. vladati Hunima sam, silom je zaposjeo Sirmij. Tamošnja vojna posada nije mu pružila spomena vrijedan otpor pa će biti da grad nije pretrpio veća razaranja. Odmah potom Huni su osvojili i gradove Singidun, Viminacij i Marg u Gornjoj Meziji. Tada je Sirmij napustio i njegov biskup, povjerivši prethodno crkvene dragocjenosti nekom Konstanciju, rodnom iz Galije, koji ih je kasnije vjerolomno prodao u Rimu. Vrativši se zatim u Panoniju, prevrtljivi Konstancije postao je pisar na Atilinu dvoru, ali je tu bio uskoro zbog nečega osumnjičen i smaknut. Te pojedino sti znamo zahvaljujući izvješću Priska Retora, u kojem se još dodaje da je Atila zatražio izručenje rimskog bankara kojem je Konstancije prodao sirmijske crkvene dragocjenosti, pa da je zbog toga pred hunskog vladara došlo poslanstvo iz Rima da ga primiri. Retor Prisko pratio je 448. carigradskog poslanika Maksimina na Atilin dvor, koji se nalazio istočno od rimske Panonije, u današnjem sjevernom Banatu blizu utoka Moriša u Tisu. Carigradsko poslanstvo ondje je srelo još jednog bivšeg Sirmijca, po zanimanju zidara, koji je za Atilina prvog doglavnika Onegezija sagradio kupelj “od kamena dopremljenog iz Panonije” (jamačno iz fruškogorskih kamenoloma, odakle je dovezen rijekom Tisom) te je sada obnašao službu predstojnika te kupelji. Na Atilinom dvoru poslanstvo je srelo i rimskog upravitelja provincije Norik, koji se zvao Promot, što govori o opstanku rimske uprave u zapadnom susjedstvu Panonije.²¹

²⁰ O promjeni granice između Istočnog i Zapadnog carstva u Panoniji v. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 349-350; Božidar Ferjančić, “Sirmijum u doba Vizantije”, u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica (Sremska Mitrovica, 1969), 39-40. Nasuprot tome, Rogošić, *Veliki Ilirik*, 170-173, drži da se preuređenje granica u Carstvu 437. nije ticalo Panonije. O sv. Dimitriju i njegovom najranijem kultu, koliko se može razabrati iz fragmentarnih i iskrivljenih kasnijih vijesti mahom hagiografskog podrijetla, v. R. Aubert, “Démétrius (saint), de Thessalonique”, u: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, sv. 14 – Supplément (Paris, 1960), col. 1493-1499; M. Vickers, “Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrius legend”, *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974), 337-350; Paul Lemerle, *Les plus anciens des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, 2 sv. (Paris, 1979-81), posebno Dodatak I u sv. 2: 197-203. O vezi Dimitrijeve legende sa širim sklopom zbivanja oko 440. v. i Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 81-83; Jacques Zeiller, “Sur l'ancien évêché de Sirmium”, *Orientalia christiana periodica* 13 (1947), 674; Ferjančić, “Sirmijum”, 40; Bratož, “Razvoj organizacije”, 375. Vladislav Popović, “Le dernier évêque de Sirmium”, *Revue des études augustiniennes* 21 (1975), 103-106, sumnja u prijenos sjedišta Iliričke prefektur iz Soluna u Sirmij.

²¹ Prevedene izvratke iz djelomice sačuvane *Povijesti* Retora Priska v. u *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. 1, prir. F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić i L. Tomić (Beograd, 1955), 7-16; usp. Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 126.

Jedan kasniji izvor spominje i povlačenje prefekta Ilirika iz Sirmija zaposjednutog od Huna. Riječ je o jednoj od tzv. novela ili ukaza cara Justinijana I, iz 535. godine, u kojoj se kaže da je prefekt Apreemije zbog napada Huna prebjegao iz Sirmija u Solun.²² Ne znamo je li Atilin pohod na Sirmij i južno od Save bio odgovor na protezanje istočnorimske carske vlasti u panonske provincije koje su prethodno bile predane Hunima kao federatima, ili se pak radilo tek o uobičajenom načinu pritiska kojim se carsku vlast upozoravalo na dugovanje godišnjih tributa i pljačkom nadoknađivalo njihov izostanak. Osim što su mu plaćali goleme tribute, rimski su carevi Atili priznavali i najviše državne naslove, *magister militum* i *basileus*. Možda zahvaljujući i pregovorima s Maksiminovim i Priskovim poslanstvom, Atila je svoje posljednje pohode usmjerio u Galiju i potom u Italiju. Kad je 453. umro, hunsko se carstvo brzo raspalo. Kao nova vojna i politička moć u Panoniji izronili su tada njegovi germanski podložnici.

Ostrogoti i Gepidi

Poslije poraza koji im je 454. kod nepoznate panonske rijeke *Nedao* (in *Pannonia iuxta flumen, cui nomen est Nedao*, piše Jordan) nanijela germanska vojska predvođena gepidskim kraljem Ardarikom,²³ glavnina Huna povukla se prema donjem Dunavu i Crnom moru. Gepidi su tom pobjedom postali gospodari istočnog dijela Panonske nizine i stare Dacije. Zapadno od njih izrasli su kao nova snaga Ostrogoti. Njihovu glavninu predvodila su tri brata iz vladajućeg roda Amal, Valamir, Thiudimir i Vidimir. Svaki od njih bio je kraljem određenog dijela “amalskih” Gota, ali je vrhovna vlast pripadala Valamiru. Prema Jordanu, oni su se obratili istočnom caru Marcijanu (450-457) i od njega dobili odobrenje da se nastane u rimskoj Panoniji.²⁴ To ipak

²² *Cum enim in antiquis temporibus Sirmii praefectura fuerat constituta, ibique omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus causis, postea autem Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis Apraemius praefectus praetorio de Sirmiana civitate in Thessalonicam profugus venerat, tunc ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est, et Thessalonicensis episcopus non sua auctoritate, sed sub umbra praefecturae meruit aliquam praerogativam* (*Corpus iuris civilis*, sv. 3: *Novellae*, prir. R. Schoell i G. Kroll (Berolini, 1904), 94 = Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. čest 1. (do god. 1107)* (Zagreb, 1914), 167).

²³ Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 147-9, a za njim uz neke dopune i Walter Pohl, “Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches”, *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien – Phil.-hist. Kl.* 145 (1980), 254-9, te Wolfram, *History of the Goths*, 258, pretpostavljaju, na osnovi povezivanja s drugim Jordanovim podacima, da bi *Nedao* mogla biti neka pritoka Save u Savskoj Panoniji. To se čini nevjerovatno s obzirom da su središta hunske i potom gepidske moći bila u Potisju, na istoku Panonske nizine, ali se može donekle objasniti ako se uvažava vijesti da su Huni protiv svojih pobunjenih saveznika vodili više bitaka, od kojih je ona na rijeci Nedao bila posljednja i odlučujuća.

²⁴ *venientesque multi per legatos suos ad solum Romanum et a principe tunc Marciano gratissime suscepti distributas sedes, quas incolerenet, acceperunt; i malo niže: maluerunt a Romano regno terras petere quam cum discrimine suo invadere alienas, accipientesque Pannoniam...* (“De origine actibusque Getarum”, 126).

ne mora značiti da se prije carske ovlasti Goti već nisu faktički nalazili u Panoniji, nego samo da su tada postali ondašnjim federatima Carstva. Jasno je da se to zbilo u kasnijem razdoblju Marcijanove vladavine, poslije Atiline smrti i poraza Huna kod rijeke *Nedao*.

Pri pobližem datiranju sporazuma između cara Marcijana i Ostrogota valja imati u vidu još jednu zanimljivu okolnost. Naime, zapadni car Avit (455-6), izabran u ljeto 455. u Galiji, još je iste godine na putu u Italiju navodno pohodio i Panoniju. O tome, doduše, znamo samo zahvaljujući panegiriku koji mu je sastavio njegov zet, ugledni pisac Sidonije Apolinar. U opsežnom panegiriku (preko 600 stihova) tek se pri kraju u dva stiha zagonetno spominje Panonija: “kad je već samim svojim dolaskom ponovno, poslije mnogih naraštaja, stekao izgubljene Panonije, lako je vjerovati što bi tek postigao ratovanjem” (stihovi 589-591).²⁵ No, da je ta navodna *revocatio Pannoniarum* bila posve dvojbeno jasno je zapravo i iz samog Sidonijeva spjeva, koji bi takav uspjeh, da je bio stvaran, svakako mnogo jače istaknuo.²⁶ Prema Maenchen-Helfenu, kronologija Avitovih kretanja sili štoviše na zaključak da car nije osobno posjetio Panoniju, nego je samo u nju poslao nekog predstavnika, vjerojatno sa zadatkom da skuplja vojsku za rat protiv Vandala. Nije se, dakle, radilo o obnovi zapadne carske vlasti nad Panonijom u kojoj se upravo urušila hunska sila, nego tek o uspostavi labavih veza s bivšom provincijom. Iz svega se teško može zaključiti jesu li 455. Ostrogoti već bili naseljeni u Panoniji ili nisu. U svakom slučaju, vidi se da su još i na početku druge polovice 5. stoljeća, poslije sloma hunske države, i zapadni i istočni car smatrali Panoniju rimskom zemljom o čijoj su sudbini nastojali voditi računa. Izgleda da je opipljivijeg utjecaja pritom imao Istočni Rim. Ne znamo je li to u vezi sa svadbenim ugovorom iz 437, kojim je Panonija ili njezin dio predan vlasti istočnog cara; ili je to naprosto bilo odraz sve većeg rasapa zapadne carske vlasti, čija je sama stara prijestolnica, Rim, upravo 455. doživjela još jedno poniženje kada su je sporazumno i temeljito opljačkali Gejzerikovi Vandali.

Govoreći o trojici braće koja zajedno vladaju Gotima, Jordan usput napominje gdje je koji od njih imao stanište: Valamir između rijeka *Scarniunga* i *Aqua nigra* (‘Crna voda’), Thiudimir pokraj jezera *Pelso* (*lacus Pelsois*), a Vidimir između prethodne dvojice.²⁷ O tom se kratkom opisu mnogo raspravljalo. Jedino se ne dvoji da je jezero *Pelso* isto što i kasnije

²⁵ *et cuius solum amissas post saecula multa / Pannonias revocavit iter, iam credere / promptum est quid faciat bellis* (navod i komentar v. u Miroslava Mirković, “Ostrogoti u Panoniji posle 455. godine”, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 10/1 (1968), 125-6). Usp. naročito Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 144-7, i Wolfram, *History of the Goths*, 260 i 489 (bilj. 94).

²⁶ “At such a time the recovery of the two long-lost Pannonias should have been hailed by Sidonius as the beginning of a new era...” (Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 145-6).

²⁷ *nam Valamer inter Scarniungam et Aqua nigra fluvios, Thiudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebant* (“De origine actibusque Getarum”, 127).

Blatno jezero. Za rijeke između kojih se nastanio Valamir najprije se držalo da su to današnja Leitha (Lajta) i Rába, desne pritoke Dunava u današnjoj Austriji i Mađarskoj. To bi značilo da su sva tri dijela amalskih Gota stanovala sjeverno od Drave, možda čak u sjeverozapadnom kutu rimske Panonije blizu granice s Norikom. Otud bi se onda moglo zaključiti da je car Marcijan ove opasne federate, spram kojih, kako znamo, njegovo držanje nije bilo lišeno dvosmislenosti i zakulisnih poteza, namjerno pokušao naseliti što dalje od središnjih pokrajina svog Carstva. Ali takvo se tumačenje odmah činilo nevjerojatno već i u sklopu drugih podataka što ih donosi Jordanova povijest. Jordan, naime, pošto je prešao na opis bitaka koje su Goti slavodobitno vodili s raznim okolnim narodima, na prvom mjestu kaže da su "Atilini sinovi", to jest Huni, napali Valamira bez znanja njegove braće. To začuđuje ako je Valamir, kako slijedi iz gornjeg tumačenja, doista stanovao najzapadnije od trojice kraljevske braće, a Huni su se tada, poslije raspada Atiline države, morali nalaziti istočno od rimske Panonije, ako ne već i dalje na jugoistoku, oko donjeg Dunava. S tim i nekim drugim argumentima istaknuti je povjesničar András Alföldi obrnuo topografiju sporazumnog naseljavanja amalskih Gota u Panoniji, držeći da se Valamirova zemlja nije nalazila na sjeverozapadu Panonije, nego na njezinu jugoistoku, u donjem međurječju Drave i Save. No, njegovom pokušaju identifikacije dviju rijeka što omeđuju Valamirovo stanište kao nekih manjih vodotokova u Podravini i Posavini s pravom je prigovoreno da je nedovoljno uvjerljiv, jer bi im kraj velikih i opće poznatih rijeka Drave i Save teško mogla biti dana takva prednost, i to podjednako u stvarnom razgraničavanju kao i u Jordanovu opisu.²⁸

Unatoč tome, Alföldijevo je mišljenje uglavnom usvojeno u novijoj literaturi. Nakon Ernsta Steina, Rudolfa Eggera i Lászla Váradyja, i Herwig Wolfram u svojoj sintezi gotske povijesti smatra da su se područja trojice amalskih vladara što ih opisuje Jordan nalazila u jugoistočnoj četvrtini Panonije, uglavnom u donjoj Podravini, obuhvaćajući glavninu Druge ili Sirmijske Panonije, sjeveroistok Savijske te južne dijelove Prve Panonije i vjerojatno Valerije, između Blatnog jezera i Drave.²⁹ To se rješenje bolje slaže s drugim poznatim okolnostima, poput spomenutog Valamirova ratovanja s Hunima; jedna je od tih pojedinosti i kasniji dekret kojim Teoderik, vjerojat-

²⁸ O toj kontroverziji v. Mirković, "Ostrogoti u Panoniji", 119-128, koja također vjeruje da se Valamirovo područje nalazilo na jugu Panonije, obuhvaćajući gotovo svu Posavinu od nekog dijela Kranjske do Srijema. No, i njezino je tumačenje imena dviju Jordanovih rijeka dosta nategnuto. Tu je umjesno i pitanje nije li sam pokušaj da se zemljište koje Jordan pripisuje Valamiru locira na jug ili jugoistok Panonije donekle izlišan ako se drži, kao što misli i autorica, da su Ostrogoti od cara Marcijana prvotno dobili samo dio rimske Panonije, a da su se kasnije u njoj "postepeno širili, ratujući sa ostacima Huna..." (ibid. 122).

²⁹ Wolfram, *History of the Goths*, 261. I Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 156-7, drži da "Alföldi, though wrong in detail, was basically right". Ipak je i ona starija, "sjeverna" interpretacija Jordanovih podataka, po kojoj je prvotni smještaj amalskih Gota bio na sjeveru Panonije između Dunava i Blatnog jezera, još uvijek u optjecaju: tako npr. u *The archaeology of Roman Pannonia*, 401-402 (autorice poglavlja Ágnes Salamon i Ágnes Cs. Sós).

no 508, šalje namjesnika u “Sirmijsku Panoniju, nekadašnje gotsko sjedište” (*ad Sirmiensem Pannoniam, quondam sedem Gothorum*). Pritom ipak ostaje zagonetkom neobična okolnost da Jordan govori o inače nepoznatim manjim rijekama ili čak potocima – prema ovoj “južnoj” identifikaciji bila bi posrijedi jedna od dviju Karašicâ, slavonska ili baranjska, te istočnosrijemski potok Jarčina – a da pritom uopće ne spominje velike rijeke u koje one utječu. To ne objašnjava dovoljno uvjerljivo ni Wolframov (zapravo cirkularan) argument da Jordan pri opisima panonskih lokaliteta obično navodi male umjesto većih rijeka.³⁰ Možda bi objašnjenje te neobične okolnosti trebalo potražiti u načinu postanka Jordanova teksta: kako se najvećim dijelom temeljio na mnogo opširnijoj izgubljenoj Kasiodorovoj *Gotskoj povijesti*, budući prema izvornoj nakani njezin sažetak, moguće je i da su Jordanova zemljopisna objašnjenja samo ulomci detaljnijih Kasiodorovih opisa. Takvi krnji Jordanovi opisi zapravo i ne služe preciznoj i potpunoj zemljopisnoj obavijesti, nego ovu prije samo učeno simuliraju, dajući tek poneku naznaku; vjerojatno ni sam Jordan nije znao gdje se točno nalaze panonske rijeke koje je (koliko točno?) imenovao. Ako je tu ocrтана pretpostavka valjana, otklonila bi se glavna zamjerka “južnoj” interpretaciji Jordanovih vijesti o razmještanju amalskih vladara i njihovih dijelova ostrogotskog naroda.

Poslije Valamirovog obračuna s “Atilinim sinovima”, Jordan opisuje nekoliko gotskih ratova i pohoda što su se svi odigrali na jugu Panonije ili još južnije u drugim iliričkim provincijama. Goti su tako najprije, razlučeni izostankom carskih “darova” i pošto su za jednog poslanstva u Carigradu vidjeli da Marcijan iskazuje veće počasti Teoderiku Strabonu, vladaru druge gotske skupine naseljene na Balkanu, poharali “gotovo cijeli Ilirik”. To razdoblje gotskog bijesa i nasilja zacijelo je potrajalo nekoliko godina. Mir je, vjerojatno 459, skupa s plaćanjem tributa obnovio tek novi car Lav I (457-474), koji je k tome kao zalag mira na svoj dvor uzeo sedmogodišnjeg Thiudimirova sina Teoderika (rođenog vjerojatno 451). Sve upućuje na to da su Goti pod svojom vlašću držali i Panonije južno od Drave, Savsku i osobito Sirmijsku. Zanimljivo je da je upravo u vrijeme privremenog neprijateljstva Ostrogota i Istočnog Carstva, vjerojatno sredinom 458, tijelo svete mučenice Anastazije bilo preneseno iz Sirmija u Carigrad. Ipak se ne čini da bi to značilo da je Carstvo tada obnovilo svoju vlast u Sirmiju; prije će posrijedi biti neke složenije okolnosti koje je danas teško rasvijetliti, vezane možda uz početak “normalizacije” odnosa između Carstva i Ostrogota.³¹

Novi rat pokrenuli su Ostrogoti protiv sarmatskih Sadaga (*Sadages*) ili Sadagara, koji su “držali unutarnju Panoniju”. Pod tim izrazom Jordan zacijelo misli na područje uz unutarnje granice Panonije, tj. one prema drugim

³⁰ Wolfram, *History of the Goths*, 265.

³¹ O prijenosu Anastazijinih relikvija v. Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 162; o Ostrogotima tih godina Wolfram, *History of the Goths*, 262-3.

rimskim provincijama, u ovom slučaju vjerojatno Noriku. Videći ih zaoкупljene na toj strani, jedan od još uvijek živih Atilinih sinova, Dengizih, okupio je ostatke Huna i njihovih podložnika i navalio na krajnji jugoistok Panonije. Opsjeo je tamošnji grad Basijanu (istočno od Sirmija) i počeo harati njezinom okolicom.³² Jordan ne kaže izričito, ali se po svemu čini da je i Basijana tada bila u rukama Gota. Ovi su se nato okrenuli od Sadagâ i ustremili na Hune, suzbivši ih i protjeravši “tako da od tog vremena pa sve do danas ono što je od Huna ostalo strahuje od gotškoga oružja”. Maenchen-Helfen je u novije vrijeme dokazivao da se sjećanje na tu konačnu pobjedu Gota nad Hunima, vjerojatno pomiješano s onim na nešto raniju Valamirovu pobjedu nad “Atilinim sinovima”, sačuvalo u staroislandskoj *Pjesni o Angantyru* (dijelu *Hervararsage*) i također u staroengleskom spjevu *Widsith*: “drevno sijelo” i “sveti grob što stoji u Gotskoj zemlji”, koje Goti u krvavom ratu brane od Huna, odnosili bi se prema tom tumačenju zapravo na Sirmijsku Panoniju.³³

Poslije tih ratova u Jordanovu pričanju slijede okršaji s različitim germanskim narodima što su ih Goti uglavnom vodili na sjevernim granicama Panonije. Tu nam je zanimljiv prvi okršaj sa zapadnogermanskim Sjevima ili Svebima (srodnicima ranijih Kvada), o kojima Jordan kaže da žive između Bavaraca na istoku, Franaka na zapadu, Burgunda na jugu i Tirinžana na sjeveru, dakle otprilike ondje gdje će se od tog vremena dalje ustaliti po Sjevima nazvana zemlja Švapska, oko najgornjeg toka Dunava i Bodenskog jezera. Jordan ime tog naroda piše u obliku *Suavi*, a njegovu zemlju zove *Suavia*. Oni su pod kraljem Hunimundom pošli u pljačku Dalmacije. Na putu onamo opljačkali su gotska stada (*armenta*) što su lutala poljima. Na povratku s pljačke po Dalmaciji, Sveve je snašla gotska osveta. Got Thiudimir im je postavio zasjedu kod Blatnog jezera te ih je dio poubijao, a dio, uključujući i kralja Hunimunda, zarobio. Potonjima se ipak smilovao te je čak posinio Hunimunda i pustio ga da se s preživjelima vrati u domovinu (*remisit cum suis in Suavia*). Uz podatak o svevskom pohodu na Dalmaciju Jordan dodaje ponešto zbunjujuće zemljopisno objašnjenje: “jer Dalmacija bijaše u susjedstvu Suavije, a nije ležala daleko ni od panonskih međa, osobito gdje su tada Goti boravili”.³⁴ Za domovinu Sveva, koju Jordan zove *Suavia*, ne može se, naravno, nikako reći da je susjedna Dalmaciji. Otud moderni izdavači

³² *venientesque ad Basianam Pannoniae civitatem eamque circumvallans fines eius coepit praedare* (“De origine actibusque Getarum”, 128).

³³ Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 152-165.

³⁴ ... *Hunimundus Suavorum dux dum ad depraedandas Dalmatias transit, armenta Gothorum in campis errantia depraedavit, quia Dalmatia Suaviae vicina erat nec a Pannonios fines multum distabat, praesertim ubi tunc Gothi residebant* (“De origine actibusque Getarum”, 129).

Jordanova teksta upozoravaju da je pisac tu pobrkao svevsku zemlju sa Savijom, tj. Savskom Panonijom.³⁵ Ta zbrka vjerojatno potječe otud što i Kasiodor, glavni Jordanov predložak i izvor, Savsku Panoniju također zove *Suavia* umjesto *Savia*, možda u skladu s ostrogotskim običajem. Isto se iskrivljenje imena *Savia* otud javlja i kod Prokopija (potanje o tome dalje u ovom odjeljku).

Ako dakle na navedenom mjestu treba stajati *Saviae vicina* umjesto *Suaviae vicina*, što točno znači to Jordanovo objašnjenje? Teško je pomisliti da Jordan nije bio na čistu glede položaja domovine Sveva pa da je povjerovao da su *Suavia* i *Savia* zapravo jedno te isto. Uz takvu bi zabludu, doduše, bilo shvatljivije navedeno Jordanovo zemljopisno tumačenje u kojem on kao da tvrdi da su se Svevi zaputili u Dalmaciju zbog njezine blizine, a usput su opljačkali i Gote u Panoniji, koja je također blizu Dalmacije. No, takva bi zabluda značila da Jordan na tome mjestu ne zna ono što će znati samo par desetaka redaka niže, gdje piše da Svevi borave na Gotima suprotnoj obali Dunava, okruženi četirima navedenim germanskim narodima. Tu zagonetku djelomice razrješavaju, a djelomice još više zamrsuju rekonstrukcije modernih istraživača koji drže da su već u doba trojice amalskih vladara u Panoniji uz Ostrogote živjeli i Svevi, koji su odatle krenuli u pohod na Dalmaciju. Savska Panonija, *Savia*, bila bi po tom mišljenju zaista neko vrijeme svevska zemlja, *Suevia* ili *Suavia*. Sličnost dvaju imena što se odnose na istu zemlju bila bi slučajna podudarnost, ali njihova veza odgovarala bi činjenicama i ne bi bila puki rezultat Jordanove zabune koju je olakšalo prethodno kvarenje imena jugozapadne panonske provincije.³⁶ Problem je u tome da nam sam Jordanov tekst ne dopušta zaključak da su u vrijeme svog pohoda u Dalmaciju Svevi zaista živjeli u Saviji: u tom slučaju oni vjerojatno ne bi putem mogli naići na gotska stada, a još bi im manje na povratku Goti mogli postaviti zasjedu kod Blatnog jezera. Kod Jordana je u najmanju ruku jasno to da su se Goti nalazili između Dalmacije i svevskog polazišta ili “domovine”, bila ova na sjeveru rimske Panonije, ili sjeverno od Dunava, ili pak već na području Švapske. Otud je logički nemoguće stanište Hunimundovih Sveva povezivati s Jordanovom *Suavijom* koja je “susjedna Dalmaciji” kao da se oboje tiče iste zemlje. Naprotiv, riječ *Suavia*, koja se u dotičnom ulom-

³⁵ Isti je oblik Jordan upotrijebio i u svojoj *Rimskoj povijesti* ondje gdje nabroja provincije u sastavu Ilirika pa uz ostale navodi: *Pannonias duas, Valeria, Suavia (Iordanis Romana et Getica, 28)*. V. Mommsenov komentar u kazalu njegovih izdanja Jordana: “errore Suavia dicitur Dalmatiae vicina 129, 1, scilicet quod confudit auctor Suavorum regionem et Saviam (ipsi *Suaviam* dictam 28, 4) provinciam, in qua est Siscia, Dalmatiae conterminam (vide C. I. L. III p. 482): ipsa narratio satis demonstrat Hunimundum in Dalmatiam venisse non a Siscia, sed ex Germania” (ibid. 165).

³⁶ V. Wolfram, *History of the Goths*, 266, 301, 320, 508 (bilj. 262), 509 (bilj. 268), 518 (bilj. 426). Šire o tome Friedrich Lotter, “Zur Rolle der Donausueben in der Völkerwanderungszeit”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 76 (1968), 275 i d, koji je prema Wolframu “dokazao postojanje jake svevske manjine u Savskoj Panoniji”, kao i to da je “Mommsen bio u krivu ignorirajući pučku etimologiju *Savia-Suavia*”.

ku i uopće u čitavoj Jordanovoj *Gotskoj povijesti* javlja samo dva puta, ima u ta dva navrata posve različita značenja: u prvom je to na gotski način iskrivljeno ime Savije (otud *Dalmatia Suaviae vicina*), bez ikakve veze sa Svevima, a u drugom je doista posrijedi 'Svevija, svevska zemlja', naziv izravno povezan s etnonimom *Suavi* 'Svevi', koji se u istom ulomku spominje mnogo puta; drugim riječima, samo je u toj potonjoj upotrebi *Suavia* u jezičnom smislu, ako ne sasvim i sadržajno, istovjetna onoj *regio Suavorum* koju Jordan opisuje malo niže.

Prema tome, u Jordanovu pojašnjenju koje glasi *quia Dalmatia Suaviae vicina erat nec a Pannonios fines multum distabat, praesertim ubi tunc Gothi residebant*, ime *Suavia* doista znači Saviju ili Savsku Panoniju, iako je očito da Jordan ovu ne razlučuje posve jasno od 'svevske zemlje', pa je otud i došao do tog neobičnog zemljopisnog pojašnjenja. Začudo, izgleda da Jordan Saviju pritom razlikuje od Panonije, prave domovine amalskih Gota.³⁷ Daje naslutiti i to da Goti ne nastanjuju čitavu Panoniju, nego poglavito onaj njezin dio koji je bliži Dalmaciji. Ostaje nejasno ima li ih i u Saviji. Kao da ih ima, jer ovu inače zacijelo ne bi imalo smisla spominjati u objašnjenju kako su to Svevi na putu prema Dalmaciji uspjeli opljačkati Gote.³⁸ No, maglovit Jordanov izričaj može se razumjeti i naprosto kao učeno zemljopisno objašnjenje kojim se, zapravo, kaže samo to da Dalmaciju, cilj svevskog pohoda, jedino Savija dijeli od (prave) Panonije, u kojoj žive Goti. Tako to mjesto u Jordana nipošto nije čvrst dokaz o ostrogotskoj prisutnosti u Savskoj Panoniji. Čini se da na suprotno stanje upućuje i odsutnost arheoloških tragova Ostrogota u tom dijelu Panonije u 5. stoljeću, tj. prije 472/3, kada su Ostrogoti prvi puta napustili Panoniju.³⁹

Prema Jordanu, zarobljeni Svevi kojima se Got Thiudimir smilovao i pustio ih da se vrate u domovinu Sveviju uskoro su nezahvalno potaknuli Scire, koji su stanovali uz Dunav, da iznenada napadnu Gote. Scirima je tada čak pošlo za rukom da ubiju glavnog gotskog kralja Valamira. Naslijedio ga

³⁷ Usp. nešto niže, gdje se Thiudimir, ostrogotski vrhovnik poslije Valamirove smrti, vraća kao pobjednik nad Svevima i Alamanima s druge strane Dunava: *ad proprias sedes, id est Pannonias revertens* ("De origine actibusque Getarum", 130). I već navedeno Jordanovo nabranje panonskih provincija u sastavu Ilirika (*Pannonias duas, Valeria, Suavia*) ostavlja dojam da Jordan ne zna da su i potonje dvije provincije također Panonije. Mogućnost da su se u Jordanovo vrijeme panonskim provincijama smatrale samo Prva i Druga (Sirmijska) Panonija, a da bi se Savija i Valerija smatrale nekako zasebnima i izuzetima iz panonskog sklopa, neprihvatljiva je već i zbog zemljopisnog rasporeda tih provincija.

³⁸ Tako je Jordanovu formulaciju shvatila Mirković, "Ostrogoti u Panoniji", 123, kad je prepričava ovako: "Svevi su nesmetano prošli kroz Panoniju i Saviju, koja je najbliža Dalmaciji od zemalja, koje drže Goti".

³⁹ Ostrogotski nalazi u Savskoj Panoniji rijetki su, ima ih uglavnom oko njezinih zapadnih i južnih granica, a potječu mahom iz prvih desetljeća 6. stoljeća, kada se središte njihove države nalazilo u Italiji: v. Zdenko Vinski, "Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 5 (1971), 51-56; isti, "Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens", u: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini* (Novi Sad, 1978), 33-47.

je Thiudimir. On je, pošto se u zimi 469-470. osvetio Sjevima i njihovim saveznicima, s istočnim carem Lavom I dogovorio da mu iz Carigrada vrati njegovog sina Teoderika, koji je upravo napunio osamnaest godina. Teoderik se odmah počeo isticati ratničkim pothvatima. Skupivši nešto vojske bez očeva znanja, prešao je Dunav i potukao sarmatskog kralja, koji je nedavno bio porazio jednog istočnorimskog vojvodu. Uz to je Sarmatima oteo i Singidun koji su oni nešto ranije zaposjeli, ali grad nije htio vratiti Rimljanima već ga je zadržao u svojoj vlasti. Među Gotima se tada raširilo nezadovoljstvo mogućnostima što su im se nudile u Panoniji. Ponestajalo im je hrane i odjeće, ratovi s bogatim plijenom su se prorijedili. Nekoć izdašna rimska provincija Panonija sada je morala izgledati posve drukčije. 472. ili 473. Goti su odlučili da je napuste. Podijelili su se u dvije skupine. Mlađi kralj Vidimir poveo je svoj dio Gota u Italiju, gdje je tada, kako kaže Jordan, vladao car Glicerije (472-474). Taj je car poslije kratke vladavine i svrgavanja, slično kao i prije njega car Avit, postao biskupom, i to u Saloni u Dalmaciji. Pošto je Vidimir umro, njegov sin je taj dio Gota poveo u Galiju, gdje su se stopili s Vizigotima. O Thiudimiru, pak, Jordan kaže da je, budući jači, prešao na tlo jačega, istočnog cara (*sicut fortior ad fortiorem regnum accederet Orientalem*). Thiudimirovi Goti su počeli osvajati gradove u Iliriku – tu se vidi da Jordan pod “Ilirikom” misli na Istočni Ilirik ili Iliričku prefekturu – sve dok im Carstvo nije dalo područje u Tesaliji kod Soluna da ga nasele. Thiudimir je tu ubrzo umro, a vlast je naslijedio njegov sin Teoderik, kasnije prozvan Veliki.

Gotovo dva desetljeća Teoderik je sa svojim Gotima proveo na tlu Istočnog carstva kao opasni saveznik carske vlasti, poglavito cara Zenona (474-491). Za to je vrijeme proširio svoje područje u Traciji i Donjoj Meziji, podvrgavši tračke Ostrogote što su ondje živjeli odranije i s kojima ga je Carstvo potajno nastojalo zavaditi. U više navrata pomogao je caru Zenonu da sačuva vlast nasuprot opasnim suparnicima. Na koncu je postao toliko snažan da ga se Zenon odlučio riješiti. Priliku za to dale su mu nove okolnosti u Italiji. Ondje je, poslije svrgavanja zadnjeg zapadnog cara Romula Augustula 476, kao germanski kralj vladao Odoakar. On je 481. svojoj vlasti priključio i Dalmaciju. Isprva se dobro slagao sa Zenonom, kojeg je priznao za jedinog rimskog cara, ali su se s vremenom između njih javili nesporazumi. Prema već ustaljenom receptu, Zenon je odlučio jednu glavo-bolju neutralizirati drugom. 487. ili početkom 488. ponudio je Teoderiku da svoj narod povede u Italiju, zbaci Odoakra i uspostavi ondje ostrogotsko kraljevstvo pod carskim vrhovništvom. Teoderik je prihvatio ponudu. Uskoro je oko 100 000 Gota, među kojima je otprilike svaki peti bio ratnik, krenulo na zapad, uz Dunav i zatim kroz južnu Panoniju. Kao što piše Norwich: “Rane 488. odigrao se taj veliki egzod: muškarci, žene i djeca, s konjima i tovarnim životinjama, govedima i ovcama, koji polako napreduju preko ravnica središnje Europe prema zelenijim i mirnijim pašnjacima.”⁴⁰ Ali to putovanje nije proteklo sasvim neometano.

⁴⁰ John Julius Norwich, *A short history of Byzantium* (New York, 1999), 55.

Za gotske odsutnosti Panonija je dobila nove ratoborne stanovnike. Vjerojatno odmah pošto su je 472/3. amalski Goti napustili, u nju su s druge strane Dunava prodrli Gepidi. Za razliku od Gota i Langobarda, Gepidi ne posjeduju zapisanu “nacionalnu” povijesnu tradiciju. Zato se, kako piše István Bóna, “ono malo što o njima znamo mora s mukom izvlačiti iz kronika njihovih smrtnih neprijatelja, Gota i Langobarda”.⁴¹ Nastanjeni još od kasnijeg 3. st. na sjeveroistoku Panonske nizine, Gepidi se u jačem svjetlu povijesne pozornice pojavljuju tek u sklopu Atilina hunskog “carstva”. Sam je Atila osobito cijenio gepidskog kralja Ardarika, čija je vojska bila glavnim saveznikom Huna u njihovim posljednjim velikim pohodima. Ali poslije Atiline smrti upravo je Ardarikov gepidski savez, u kojem je bilo i drugih barbarskih naroda, pobjedom na rijeci *Nedao* (454) zadao smrtni udarac hunskoj prevlasti. No, u toj su bitci i Gepidi pretrpjeli velike gubitke, od kojih kao da se nikada nisu posve oporavili. Tako je pobjeda nad Hunima bila njihov manje-više posljednji ratni uspjeh. Uspostavivši hegemoniju na istoku Panonske nizine, Gepidi su živjeli u trajnom i neiskorjenjivom neprijateljstvu spram svojih zapadnih susjeda i jezičnih srodnika amalskih Gota, nastanjenih u rimskoj Panoniji. U otvorenim okršajima Goti su bili nadmoćni pa su Gepidi tek po njihovu odlasku mogli prijeći u Panoniju. Zapravo, i pisani i arheološki izvori upućuju na to da su se Gepidi domogli samo Druge (Sirmijske) Panonije, s tamošnjim gradovima Sirmijem, Mursom, Cibalama i Basijanom, u kojima su tada bez sumnje još uvijek preživljavali ostaci starog provincijskog “rimskog” pučanstva. Moguće je da se gepidska vlast protezala i ponešto na sjever odatle, uz desnu obalu Dunava. Ali glavnina sjeverne i zapadne Panonije ostala je izvan gepidskog domašaja.

Možemo tek nagađati jesu li Gepidi pokušali zaposjesti i te dijelove i ako jesu, kakve su ih sile u tome spriječile. Vjerojatno objašnjenje polazi od toga da su amalski Goti uspijevali nadzirati manje-više čitavu rimsku Panoniju, suzbijajući neprijatelje na gotovo svim njezinim granicama. Kada su je oni 472/3. napustili, nastala praznina u rasporedu djelotvornih vojnih moći ispunjena je s raznih strana. Na sjeveru su u Panoniju prodrli gepidski saveznici Rugijci i Svevi, vjerojatno i Heruli, Sciri i drugi germanski narodi, od kojih se neki spominju ondje još i u 6. stoljeću. Slično je stanje moralo biti i na zapadu, blizu nekadašnjih provincijskih granica s Norikom i Italijom. Možda su se tada, dakle oko 480, Svevi zaista naselili i u Savskoj Panoniji dajući time razloga kasnijim piscima Kasiodoru, Jordanu i Prokopiju da tu provinciju zovu *Suavijom*, ‘svevskom zemljom’. Ipak je neobično da bi ih se ondje naselilo toliko da se zbog njih preinači ime provincije, slučaj nezabilježen igdje drugdje. U svakom slučaju, poslije 472/3, Gepidi su u Panoniji bili samo dio njezine pomutnje i neizvjesnih prilika, kojima se više nije uspijevala nadrediti nikoja jedinstvena vlast.

⁴¹ István Bóna, *A l'aube du Moyen Age. Gépides et Lombards dans le bassin des Carpates* (Budapest, 1976), 14.

O pometnji i rasulu jedinstvene vlasti kakvi su morali zahvatiti Panoniju u drugoj polovici 5. st. posredno svjedoči izvanredan suvremeni opis prilika u susjednom Noriku, uz nekadašnji dunavski Limes. To je životopis sv. Severina, neobičnog pustinjaka pridošlog s Istoka koji se od oko 454. pa do smrti 482. posvetio hrabrenju, učvršćivanju i zaštiti ostataka rimskog kršćanskog svijeta na toj vjetrometini. Karizmatik i čudotvorac, Severin je putovao između Passaua i Klosterneuburga, poticao uzajamnu solidarnost u nevoljnim vremenima, pregovarao s barbarskim vladarima, “borio se protiv krivovjerja, poganstva, gladi, suprotstavljao se barbarskim napadima duhovnim oružjem, budući da materijalnih nije bilo” (Jacques le Goff). Severin je tu susreo i scirskog princa i ratnika Odoakra i navodno mu prerekao da će zavladati Italijom. Kad je Severin umro, Odoakar, kralj Italije, pod svojom je vlašću već imao i Dalmaciju, a 487-8. njegova je vojska ratovala na dunavskoj granici Norika, zatirući Rugijce koji su živjeli uz lijevu obalu Dunava nasuprot Vindoboni. Preživjeli Rugijci su se poslije uništenja svoga kraljevstva spustili niz Dunav u Istočni Ilirik i priključili se Teoderikovim Ostrogotima upravo kad su se ovi spremali za pohod u Italiju. Nesumnjivo se Odoakrova vlast tih godina osjećala i na zapadnim rubovima Panonije. Uoči ostrogotskog prelaska u Italiju, Odoakar je organizirao iseljavanje “rimskog” pučanstva iz Norika, poglavito onog njegova dijela koji je dotad živio pod rugijskom “zaštitom”. Time su zapravo bili obuhvaćeni uglavnom samo viši i ugledniji staleži; većina “rimskog” puka ostala je živjeti u svojim gradovima i oko svojih crkava, okružena barbarima i pod njihovom vlašću. Među preseljenima se nalazio i Severinov učenik Eugipije, koji je kasnije postao opatom jednog samostana kod Napulja i ondje 511. uobličio svoja sjećanja u Severinov životopis. To je djelo usredotočeno na prilike u sjevernom Noriku, uz nekadašnji dunavski Limes, ali je u njegov obzor mjestimice zalazila i Panonija. Tako Eugipije uzgred spominje ratove između Rugijaca i “Gota iz donje Panonije”, a na početku općenito konstatira da su poslije Atiline smrti “obje Panonije i ostale pogranične zemlje kraj Dunava smučivale neizvjesne prilike” (*utraque Pannonia ceteraque confinia Danuvii rebus turbabantur ambiguis*).⁴²

S obzirom da je seoba Teoderikovih Ostrogota u Italiju obuhvatila ne samo vojnike, nego i njihove obitelji i stoku, ona jedva da bi se uopće mogla izvesti ikojim drugim putem osim onim kroz savsko-dravsko međurječje. A taj je smjer značio prolazak kroz gepidsko područje. Uzajamna mržnja što je do tada već nekoliko naraštaja vladala između Gota i Gepida učinila je eventualne ustupke neprihvatljivim, a sukob neizbježnim. O tome kako su si Goti

⁴² *Eugippii Vita Severini. Monumenta Germaniae historica – Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* [sv. 26], prir. Th. Mommsen (Berolini, 1898). V. i slovenski prijevod s komentarima: Evgipij, *Življenje svetega Severina*, prir. i prev. Rajko Bratož (Ljubljana, 1982). Novija monografija o sv. Severinu: Friedrich Lotter, *Severinus von Noricum. Legende und historische Wirklichkeit* (Stuttgart, 1976). Usp. Jacques le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval* (Paris, 1989), 31-32; Peter Brown, *The rise of western Christendom. Triumph and diversity, AD 200-1000* (Cambridge, Ma. – Oxford, 1996), 76-79.

morali oružjem prokrčiti put kroz gepidsku zemlju govori samo jedan suvremeni izvor: panegirički govor koji je Teoderiku Velikom početkom 6. st. uputio pavijski biskup Enodije (473-521).⁴³ Iako je već i po svojoj naravi pristran, a uz to i neumjereno retoričan, zapleten i kitnjast, Enodijev *Panegirik* daje nam ipak nazrijeti i neke realistične pojedinosti gotsko-gepidskih okršaja u Sirmijskoj Panoniji. Prema Enodijevu pričanju, Goti su na svome putu *ad Ausoniam* došli do rijeke ili radije močvarnog potoka *Ulca* (preteče današnje Vuke). Tu su ih čekali Gepidi, zaštićeni Ulkom kao opkopom. Kako su Goti po svemu sudeći putovali glavnom cestom od Sirmija do Cibala, na Ulku i Gepide na njoj očito su naišli kad su od Cibala nastavili put prema Mursi. Okolica Cibala, jednog od najvažnijih cestovnih raskrižja južne Panonije, već je jednom bila pozornica važne bitke: tu je 314. car Konstantin Veliki porazio svog suparnika Licinija. Gepidi su dobro iskoristili močvarno zemljište između Cibala i Murse, rasporedivši vojsku na uskim i teško pristupačnim prolazima. Otuda su, piše Enodije, Gotima dovikivali uvrede i gađali ih kopljima. Poslije čitavog dana borbe, Goti su napokon otkrili tvrd prijelaz preko Ulke i prodrli među Gepide. Rastjeravši ih, dokopali su se njihovih zaliha, osobito “putujućih žitnica”, odnosno kolâ nakrcanih ljetinom (*vaga horrea copiis urbium referta*). Za izgladnjele Gote gepidsko je žito bilo vrijedan plijen. Potisnuvši Gepide, Goti su zimu 488/9. prezimili negdje u Sirmijskoj Panoniji. Put su nastavili vjerojatno rimskom podravskom cestom od Murse do Petoviona, odakle su preko Emone prešli u Italiju.⁴⁴

Sukob s Gepidima pri ostrogotskoj seobi u Italiju kasnije kratko spominje Pavao Đakon (oko 720-799) u svojoj *Rimskoj povijesti*, donoseći i neke nepoznate podatke. Tako iz njegove povijesti saznajemo da je gepidski kralj Traustila ili Trafstila, koji je odbio Teoderikov zahtjev za slobodnim prolazom kroz svoju zemlju, bio ubijen u zasjedi koju je sam postavio Gotima.⁴⁵

⁴³ “Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico ab Ennodio dei famulo”, u: *Magni Felicis Ennodi opera. Monumenta Germaniae historica – Auctores antiquissimi*, sv. 7, prir. Fridericus Vogel (Berolini, 1885), 203-214.

⁴⁴ Enodije, “Panegyricus”, 206-7 (gl. vi-vii). Usp. Heinz Löwe, “Theoderichs Gepidensieg im Winter 488/89”, u: *Historische Forschungen und Probleme. Festschrift für Peter Rassow zu 70. Geburtstage* (Köln-Wiesbaden, 1961), 1-16; Thomas S. Burns, *A history of the Ostrogoths* (Bloomington, 1984), 65-66, 190; Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 16, 32; Wolfram, *History of the Goths*, 279-281. Jordan u svojoj *Gotskoj povijesti* ne spominje sukob s Gepidima u kratkom opisu Teoderikova puta u Italiju: “čitav narod Gotâ, koji su se dotle s njime suglasili, poveo je na Zapad (u Italiju) i ravnim putem preko Sirmija uspeo se u susjedno područje Panonije, a otud je došao na među (provincije) Venecije...” (*omnem gentem Gothorum, qui tamen ei prebuerunt consensum, Hesperiam tendit rectoque itinere per Sirmis ascendit vicina Pannoniae, indeque Venetiarum fines ingressus...*) (“De origine actibusque Getarum”, 133).

⁴⁵ *egressus igitur Constantinopolim Theodericus ad Ostrogothas revertitur hortaturque continuo, ut quam primum parati sint, quatenus possessuri Italiam proficiscantur. At tamen prius quam Italiam adventaret, Trapstilam Gepidarum regem insidias sibi molientem bello superans extinxit, Busan quoque Vulgarorum regem magna simul cum suis agminibus caede*

Stigavši u Italiju, Teoderik je do 493. uglavnom slomio vojni otpor svoga protivnika Odoakra, da bi ga naposljetku podmuklo i okrutno uklonio. Slijedilo je više od trideset godina uglavnom mirne i skladne vladavine jednog od najvećih ranosrednjovjekovnih vladara zapadne Europe, koji je pomirio klasični rimski svijet i carsko vrhovništvo s germanskom neposrednom vlašću i društvenim osobitostima. Vladajući u Raveni na sjeverozapadnoj obali Jadrana, Teoderik je u Ostrogotskom kraljevstvu okupio, osim Italije sa Sicilijom i područjem između Alpa i Sredozemnog mora sve do rijeke Rhône, također i glavninu nekadašnje Iliričke dijeceze ili zapadnog Ilirika: Dalmaciju te dijelove Norika i Panonije. I dok je Dalmaciju još Odoakar bio pridružio Italskom kraljevstvu, povratak makar i ovako posredne "rimске" i carske vlasti u Panoniju bio je Teoderikovo djelo. No, taj ostrogotski povratak u Panoniju nije mogao proći bez ikakvih nesuglasica s tadašnjim carem Anastazijem I (491-518). Na području nekadašnje provincije Savske Panonije Teoderikovi vojskovođe nisu naišli ni na kakav otpor. U Sirmijskoj Panoniji, pak, još su uvijek stanovali Gepidi pod kraljem Trasarikom, sinom ubijenog Traustile, koji je stolovao u samom Sirmiju. Glavnina Gepida, koja je živjela istočno od Tise, priznavala je međutim drugog kralja, Gunderita. Kad je 504. vojska ostrogotskog komita Picije stigla u Sirmijsku Panoniju, Gunderit je odbio poslati pomoć svom sunarodnjaku i suparniku Trasariku, pa ovom nije preostalo drugo nego uzmak. Tako su Gepidi Sirmijsku Panoniju prepustili Ostrogotima bez borbe, ostavivši ondje čak i svoje obitelji. (To napušteno gepidsko pučanstvo Teoderik je kasnije, 523, dao preseliti na drugi kraj svoga kraljevstva, u Provansu, gdje je ono trebalo služiti u obrani od neprijateljskog susjeda, Burgundskog kraljevstva.)

Proširenje Ostrogotskog kraljevstva sve do Sirmija nije moglo biti po volji caru Anastaziju. On je upravo u to vrijeme, vjerojatno 505, poslao iliričkog prefekta Sabinijana u Gornju Meziju da se obračuna s nekim gepidskim odmetnikom hunskog podrijetla koji se zvao Mundon (*Mundo*). Ovaj se sa svojom vojskom sastavljenom pretežno od razbojnika i odmetnika raznih narodnosti utvrdio na desnoj obali Dunava nizvodno od Singiduna i otud je

prostravit. Egressus itaque a Misia cum omni Ostrogothorum multitudine universaque supellectili per Sirmium Pannoniasque iter faciens ad Italiam venit ("Pauli Historiae Romanae libri XI-XVI", u: *Eutropi Breviarium ab Vrbe condita cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis. Monumenta Germaniae historica – Auctores antiquissimi*, sv. 2, prir. H. Droysen (Berolini, 1879), 213-214 (xv, xv)). Spomen Bugara (*Vulgari*), s kojima su se Ostrogoti također obračunali na svom putu u Italiju, odnosi se vjerojatno na neke "sarmatske nomade", srodne Sadagima s kojima su Ostrogoti ratovali ranije (usp. Wolfram, *History of the Goths*, 280: "At some point between the battle at the Vuka and their arrival in Italy the Ostrogoths were attacked by Sarmatian nomads..."). Prema Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 127-9, Pavao Đakon imenom *Vulgari/Vulgares* označava mjestimice i Hune, odnosno njihove ostatke, jer su se u njegovo vrijeme "Hunima" obično nazivali Avari; ali na ovom se mjestu pod Pavlovim *Vulgari* mogu ipak razumjeti i Bugari (Protobugari), plemena zaostala u Panonskoj nizini poslije raspada Atilina carstva. Više o problemu tih panonskih Protobugara v. u Veselin Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte* (Amsterdam, 1981), 75-90.

harao i pljačkao po okolici. Ostrogotski vojskovođa Picija pravilno je ocijenio da bi uspjeh te prefektove ekspedicije mogao ugroziti i njegove nove stečevine u Srijemu pa se odlučio umiješati u sukob na Mundonovoj strani. Uz gotsku pomoć odmetnik Mundon je, negdje blizu ušća Morave u Dunav, potpuno porazio Sabinijanovu iliričku vojsku sastavljenu od bugarskih konjanika.⁴⁶ Time je za Ostrogote situacija za pregovore s Anastazijem postala vrlo povoljna. Prvo poslanstvo upućeno je u Carigrad zimi 506/7, a konačni sporazum sklopljen je 509. ili 510. Prema njemu je glavnina Druge Panonije sa Sirmijem i okolicom ostala u sklopu Ostrogotskog kraljevstva, a Carstvo je dobilo samo njezin istočni kut s gradom Basijanom.

Teoderik je na području svoga kraljevstva obnovio i nekim izmjenama prilagodio stari rimski provincijski sustav. Kraljevstvo je podijelio u dvije prefektore, Italiju i Galiju. Među provincijama Italske prefektore bili su i Norik (uglavnom samo Unutarnji), Dalmacija i dvije Panonije, Savska i Sirmijska. Provincijama su upravljali gotski namjesnici s titulom *comes*, a pomagali su im visoki rimski činovnici obično s titulom *praeses* (to je nekadašnji naslov civilnog upravnika rimskih provincija, za razliku od vojnog, *dux-a*). Dvojnost uprave odražavala je sastav pučanstva u svim obnovljenim provincijama, u kojima su uz Gote i druge Germane živjeli ostaci starosjedičkog rimskog stanovništva. U historiografskoj je literaturi usvojeno mišljenje da je pod Teoderikom došlo do još jedne pažnje vrijedne lokalne promjene u ovdašnjoj upravnoj organizaciji: provincije Dalmacija (s Liburnijom) i Savska Panonija združene su u jednu upravnu cjelinu sa središtem u Saloni. Sirmijska Panonija ostala bi po tome sama za sebe s vlastitim upraviteljima u gradu Sirmiju.⁴⁷ Tom bi reorganizacijom bila stvorena

⁴⁶ V. Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 164; Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 16-17, 28; Wolfram, *History of the Goths*, 321-3. O zbivanjima oko ostrogotskog osvajanja Sirmijske Panonije izvješćuju Enodije, "Panegyricus", 210-211, gl. xii, i Jordan u "De origine actibusque Getarum", 135; događaj kratko bilježi i Kasiodor u svojoj sveopćoj kronici pod godinom 504: *Caetheus v. c. cons. Hoc cons. virtute dn. regis Theoderici victis Vulgaribus Sirmium recepit Italia* ("Cassiodori senatoris Chronica ad a. DXIX", u: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. (vol. II). Monumenta Germaniae historica – Auctores antiquissimi*, sv. 11, prir. Th. Mommsen (Berolini, 1894), 160). Kasiodor tu potpuno zanemaruje otpor što su ga Gotima pružili Gepidi i vrijednom spomena drži samo pobjedu nad Bugarima, tj. Sabinijanovom iliričkom vojskom. To vjerojatno treba dovesti u vezu s jednom poslanicom ostrogotskog kralja Atalarika s kraja 526, sačuvanom u Kasiodorovoj zbirci vladarskih dopisâ i odredaba, u kojoj se rimskom senatu kao kandidat za patricija predstavlja vojskovođa Toluin, među čijim se pothvatima navodi sudjelovanje u "sirmijskom pohodu" i tamošnje pobjede nad Hunima i Bugarima: ... *ad expeditionem directus est Sirmiensem: ut quod ab illo Martio viro verbis didicerat, in camporum libertate monstraret. Egit de Hunnis inter alios triumphum et emeritam laudem primis congressibus auspicatus neci dedit Bulgares toto orbe terribiles* (Cassiodori senatoris *Variae*. *Monumenta Germaniae historica – Auctores antiquissimi*, sv. 12, prir. Th. Mommsen (Berolini, 1894), 239-240 (viii, 10)).

⁴⁷ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb, 1925; pretisak 1990), 168, piše da su Ostrogoti poslije zauzimanja Sirmijske Panonije proširili svoju vlast "i na susjedne mezijske krajeve u današnjoj sjevernoj Srbiji, naročito na važni Singidun. Otada se gotska teritorija dijelila na dvije odjelite upravne cjeline: na Dalmaciju s Liburnijom i

nova upravna cjelina između Jadrana i srednjeg toka Drave, kojom je “već u kasnoj antici zacrtan prostor na kojem će se odvijati hrvatska povijest, još prije nego se na njem počeo stvarati hrvatski narod”.⁴⁸

Ostrogotsku upravnu organizaciju poznajemo uglavnom zahvaljujući zbirci odabranih vladarskih uredbi i dopisa koju je priredio Kasiodor († oko 580), istaknuti političar u ostrogotskoj državi i veliki učenjak svoga doba. Među tim dokumentima, glasovitim po stilskoj vrsnoći, desetak ih se bavi uređivanjem prilika u Savskoj i Sirmijskoj Panoniji. Postojanje službe ostrogotskog komita (*comes*) ili namjesnika za združenu Dalmaciju i Savsku Panoniju posvjedočuje zapravo samo jedan dopis iz Kasiodorove zbirke. Upućen je 526, ubrzo po Teoderikovoju smrti, u ime njegova unuka Atalarika komitu Osuinu koji se iznova postavlja (ili možda samo potvrđuje) za namjesnika-upravitelja u “provincijama Dalmacijama i Saviji”. Pisac napominje da je Osuin već u odmakloj životnoj dobi, ali ističe njegovu zrelost i nadasve iskustvo u upravljanju tim istim provincijama, u kojima ga podanici cijene i pamte samo po dobru.⁴⁹ U malo kasnijem dopisu “Gotima i Rimljanima” Atalarik u istom tonu traži od njih posluš komitu Osuinu kojeg je postavio da “predsjeda Dalmacijama” (*Dalmatiis decrevimus praesidere*). Nije poznato kada je Osuinu prvi put dodijeljena združena uprava nad Dalmacijom i Savijom; on se prvi put javlja već između 507. i 511. u dopisu kojim mu Teoderik nalaže neka “salonitanskim vojnicima” (*Salonitanis militibus*) podijeli oružje i neka ih uvježbava za slučaj rata;⁵⁰ otud je jasno da je Osuin već tada obnašao komitsku službu u Dalmaciji, ali se ne može pouzdano tvrditi da mu je već bila podvrgnuta i Savska Panonija.

Funkcija ostrogotskog komita bila je ponajprije funkcija vojnog zapovjednika. Pod njim su “Dalmacija i Savia obrazovale jedan obrambeni teritorij” (Šišić). Istodobno je iz drugih dokumenata Kasiodorove zbirke vidljivo da je Savska Panonija, iako je s Dalmacijom tvorila jedan “komitat”, na

Savijom sa središtem u Saloni, i na Srijemsku Panoniju s pomenutim dijelom Mezije i središtem u Sirmiju”. Što se tiče Singiduna i Mezije, to je svakako pogrešno: usp. Božidar Ferjančić, “Beograd od početka seobe naroda do doseljenja Slovena (375-602)”, u: *Istorija Beograda 1. Stari, srednji i novi vek*, ur. Vasa Čubrilo (Beograd, 1974), 108-109. O upravnom spajanju Dalmacije i Savske Panonije v. također Šišić, *Priručnik izvora*, 139-144; Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (Beograd, 1957), 23-24; J. J. Wilkes, *Dalmatia* (Cambridge, Ma., 1969), 423-7; Julijan Medini, “Provincia Liburnia”, *Diadora* 9 (1980), 409-410; Wolfram, *History of the Goths*, 291, 320-1.

⁴⁸ Katičić, *Litterarum studia*, 105. Katičić neutemeljeno pripominje da bi to sjedinjenje bilo tako potpuno da je nad Dalmacijom i Savskom Panonijom “postavljen gotski *comes* kojemu je uz bok bio rimski *praeses* ili *consularis*”.

⁴⁹ *atque ideo illustrem magnitudinem tuam deo iuvante ad Delmatiarum atque Saviae provincias iterum credidimus destinandam (...) Quid est enim quod de tua quisquam debeat actione dubitare, quando ipsis provinciis adhuc propria bona redolere cognoscis?* (Cassiodori senatoris *Variae*, 274-5 (ix, 8)). Šišić, *Priručnik izvora*, 144-148, među pet odabranih dokumenata iz Kasiodorove zbirke začudo ne prenosi i tekst te ključne isprave kad je riječ o združivanju Dalmacije i Savije pod jednim ostrogotskim komitom.

⁵⁰ *Cassiodori senatoris Variae*, 36-37 (i, 40).

nekim razinama i dalje opstojala kao zasebna upravna cjelina. Tako između 507. i 511. Teoderik javlja svim gotskim i rimskim prvacima “koji su nastanjeni u Sisciji ili Saviji” (*Siscia vel Savia consistentibus*) da im šalje nekog Fridibada koji će, očito svojim sudskim ovlastima, stati na kraj otimačinama, ubojstvima i drugom bezakonju koje je među njima uzelo maha.⁵¹ Potkraj svoje vladavine, pak, Teoderik je u Saviju poslao uglednika Severina da među tamošnjim posjednicima uredi porezne i sudske prilike.⁵² Severina je malo kasnije Teoderikov nasljednik Atalarik potvrdio kao pomoćnika Osuinu, komitu u “Dalmacijama”, ne ističući pritom eventualnu Severinovu posebnu teritorijalnu nadležnost.⁵³

Za razliku od Savske, Sirmijska je Panonija i u vojnom i u civilnom pogledu bila zasebna jedinica. To proistječe iz tri Teoderikova dekreta iz 509/510. Prvim se ugledni komit Kolosej upućuje u “Sirmijsku Panoniju, negdašnje gotsko sjedište”, s naputkom da tu provinciju “štiti oružjem i ravna zakonima, kako bi mogla radosno iznova primiti svoje stare branitelje, ona koja zna da se sretno pokoravala našim precima”. Nalog *armis protege, iure compone* jasno sažima dvostruku, vojnu i civilnu, vlast komita Sirmijske Panonije.⁵⁴ Istodobno je Teoderik uputio dopis “svim barbarima i Rimljanima nastanjenim u Panoniji” (*universis barbaris et Romanis per Pannoniam constitutis*), pozivajući ih na posluš uglednom Koloseju kojem je povjerio njihovu “upravu i obranu”. Osobito ih upozorava neka prestanu s međusobnim gloženjem, u kojem mali sporovi prerastaju u krvave sukobe, i neka se u tom pogledu povedu za gotskim uzorom.⁵⁵ Napokon, u trećem dopisu nalaže komitu-ravnatelju kraljevskih posjeda neka Koloseja, poslanog s vojskom *ad Sirmiensem Pannoniam*, opskrbi “prema staroj navadi” potrebnim živežom: “jer gladna vojska ne može sačuvati stegu, nego budući naoružana uvijek poseže za onim što joj nedostaje; neka ima što da kupi, da je se ne bi tjeralo misliti što bi otela”.⁵⁶

⁵¹ *Cassiodori senatoris Variae*, 136 (iv, 49) = Šišić, *Priručnik izvora*, 144-5 (a). O tim podacima o Saviji v. i Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb, 1995), 61.

⁵² O tome po običaju imamo Teoderikov nalog samom Severinu, kao i dopis posjednicima “u provinciji Saviji” (*in Savia provincia*): *Cassiodori senatoris Variae*, 150-2 (v, 14 i 15); potonje i Šišić, *Priručnik izvora*, 146-7 (d).

⁵³ *Cassiodori senatoris Variae*, 275 (ix, 9) = Šišić, *Priručnik izvora*, 147-8 (e).

⁵⁴ ... *Proinde prosperis auspiciis ad Sirmiensem Pannoniam, quondam sedem Gothorum, proficiscere inlustris cinguli dignitate praecinctus commissamque tibi provinciam armis protege, iure compone, ut antiquos defensores recipere laeta possit, quae se nostris parentibus feliciter paruisse cognoscit* (*Cassiodori senatoris Variae*, 91 (iii, 23) = Šišić, *Priručnik izvora*, 145-6 (b)). *Defensores* je, inače, jedan od ustaljenih izraza za gotsku lokalnu elitu. O tom najvažnijem dokumentu ostrogotske Sirmijske Panonije v. i Wolfram, *History of the Goths*, 291, 320-1; Maenchen-Helfen, *The world of the Huns*, 165.

⁵⁵ *Cassiodori senatoris Variae*, 91-92 (iii, 24).

⁵⁶ *Cassiodori senatoris Variae*, 120 (iv, 13).

Istovjetnost pojmova *Panonija* i *Sirmijska Panonija* što proizlazi iz ta tri Teoderikova dopisa upućuje na neke preinake starih zemljopisnih predodžaba pod ostrogotskom vladavinom. Dvije kasnoantičke Panonije sjeverno od Drave, Prva i Valerija, ležale su izvan organiziranog zahvata te vlasti, a Savska Panonija sa središtem u Sisciji postala je djelomice samostalno područje čija je pripadnost širem okviru, Panoniji, izgubila praktičnu važnost. Povezivanje Savske Panonije s južnim susjedstvom, Dalmacijom, koje je možda uspostavio još Odoakar, vjerojatno se učvrstilo prije Teoderikove ekspanzije na istok do Dunava, u Sirmijsku Panoniju, ili naprosto, prema novom poimanju, u Panoniju. Slično viđenje prostora između Jadrana i Dunava nalazimo nešto kasnije i kod Prokopija iz Cezareje (oko 500 – oko 565), u petoj knjizi njegove velike *Povijesti ratova* u osam knjiga, od kojih su posljednje četiri glavni izvor za povijest rata između Carstva i Ostrogota.⁵⁷ Ondje se poslije nabiranja naroda i zemalja na istočnoj i sjevernoj obali Jadrana (Dalmacija, Liburnija, Istra i Venecija) kaže ovo: “Iza tih unutrašnjost zemlje drže Siscijci (Σίσκιοι) i Svabi (Σούαβοι), ne oni koji su potčinjeni Francima nego drugi. Iza tih stanuju Karni i Noričani, desno od tih žive Dačani i Panonci (Παννόνες) koji, osim ostalih mjesta, drže Singidun i Sirmij (Σίρμιον), dopirući sve do rijeke Istra (Dunava). Tim su narodima na početku ovoga rata vladali Goti s onu stranu Jadrana”.⁵⁸

Kao i u ostrogotskim vladarskim dopisima, “Panonci” se kod Prokopija ponajprije povezuju sa Sirmijem. O problemu Svaba ili Sveva, koji prema Prokopiju žive skupa sa “Siscijcima” (“Siščanima”) ili blizu njih, već je bilo govora. Radi li se tu zaista o germanskim Sjevima nastanjenim u Savskoj Panoniji ili blizu nje, ili su pak posrijedi samo “žitelji Savije” koje su tek pučka etimologija ili kvarenje imena *Savia* (>*Suavia*, odnosno *Σοαβία* kod Prokopija malo niže u istoj knjizi) učinili homonimima i time “srodnicima” podunavskih germanskih Sveva iako s njima zapravo nisu ni u kakvu etničkom srodstvu, to je još uvijek pitanje bez konačnog rješenja.⁵⁹

⁵⁷ Prevedene izvatke v. u *Vizantiski izvori*, 1: 17-50.

⁵⁸ Prema *Vizantiski izvori*, 1: 34.

⁵⁹ Treba naglasiti da gotovo svi rukopisi Kasiodorove zbirke *Variae* imaju za staru panonsku provinciju oblik *Suavia*, a ne onaj izvorni, *Savia* (v. indeks u *Cassiodori senatoris Variae*, 508, s.v. *Savia*). U komentaru citiranog Prokopijeva mjesta, Franjo Barišić priklanja se mišljenju da spomenuti Svabi/Svavi nisu germanski Svevi, nego naprosto stanovnici područja uz Savu, dakle “Posavci”. Barišić iznosi tome u prilog i nezanemariv argument sadržan u samom Prokopijevu tekstu, naime da “on stanovnike pojedinih pokrajina naziva obično po geografskim imenima, a ne prema njihovoj etničkoj pripadnosti” (*Vizantiski izvori*, 1: 34, bilj. 51). Drugim riječima, u Prokopijevu etnografskom popisu naroda kojima su vladali Goti nazivaju se već ponešto arhaičnim starim imenima, ili pak izvedenicama imena starih rimskih pokrajina ili lokaliteta, pa bi u tom nizu Σούαβοι, ako ih se protumači kao Sveve a ne kao ‘Savijce, žitelji Savije’, bili jedina iznimka. Inače, Prokopijev izričaj “Siscijci i Svabi” čini se toliko blizak izričaju *Siscia vel Savia* (*Suavia*) *consistentes* iz Kasiodorovih *Variae* IV, 49, da među njima treba dopustiti mogućnost makar i neizravne veze. Nasuprot tome drži Wolfram, *History of the Goths*, 320, oslanjajući se na Lottera, da je Savska Panonija “bila tako snažno svezivirana da se njezino ime *Savia* moglo čitati i kao ‘zemlja Svevâ’, u kojoj se rimske žitelje

O životu Savije pod Ostrogotima svjedoče osim pisanih i malobrojni arheološki tragovi. U Sisku su tako nađeni novci kralja Teoderika i njegovog maloljetnog nasljednika Atalarika (526-534). Ostrogotske grobove ili grobne nalaze zasad se našlo samo oko južnih i zapadnih rubova Savske Panonije: u nekropoli u Rakovčanima kod Prijedora, na panonskoj strani granice s Dalmacijom (Liburnijom), te u kompleksnoj, djelomice ostrogotskoj nekropoli na Rifniku kod Šentjura istočno od Celja. Zanimljivo je i otkriće slojevite nekropole pod kasnoantičkom utvrdom Karnij (*Carnium*) na području današnjeg Kranja, u kojoj uz najbrojnije grobove alpsko-romanskih starosjedioca ima i nešto grobova ostrogotske vojne posade što je ondje stacionirala u prvoj polovici 6. stoljeća. Tipološki sličnih nekropola zacijelo bi moralo biti i u južnim Panonijama.⁶⁰

Potvrdu administrativnog približavanja Savske Panonije Dalmaciji čini se da treba vidjeti i u sačuvanim aktima dviju provincijskih sinoda što su održane u Saloni 530. i 533. godine. Ondje se, naime, uz salonitanskog nadbiskupa Honorija II, koji je sazvaio sinode, te biskupe deset drugih mahom dalmatinskih biskupija javljaju i biskupi Siscije, Ivan u prvom, a Konstantin (ili Konstancije) u drugom navratu. Akti tih sinoda sačuvali su se jedino u mnogo kasnijoj preradi (ili predlošku?) *Kronike* splitskog arhiđakona Tome, tzv. *Većoj salonitanskoj povijesti* (*Historia Salonitana maior*), ali inače nema stvarnih razloga za sumnju u njihovu autentičnost.⁶¹ Tih je godina siscijska biskupija možda bila i jedina preostala "rimska" biskupija u čitavoj Panoniji. Čak i ako su Ostrogoti poslije 504. obnovili biskupiju u Sirmiju, za što nema izravnih potvrda, ona je vjerojatno bila tek njihova "nacionalna" arijanska biskupija, čije postojanje nije značilo ništa u pogledu obnove stare panonske crkvene pokrajine.⁶² Budući da je tako

razlučivalo od barbarskih skupina kao Siscijce, kao 'narod iz grada Siscije i pokrajine oko njega'. Ali budući da se ne zna ništa konkretno o tome kako je tolika skupina Sveva dospjela u Saviju niti kako je i kamo iz nje otišla, teorija o svevskoj Saviji ostaje konačno nedokazana. V. i Jaroslav Šašel, "Antiqui barbari: Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im fünften und sechsten Jahrhundert nach den Schriftquellen", *Vorträge und Forschungen* 25 (1979), 125 i d, koji Prokopijeve Σούαβοι ili Sveve smješta ne u Savsku Panoniju, nego u njezino sjeverno susjedstvo, tj. na jugozapad nekadašnje Prve Panonije.

⁶⁰ O tome v. Vinski, "Rani srednji vijek", osobito 53-57; isti, "Archäologische Spuren"; Medini, "Provincia Liburnia", 415-423; Slavko Ciglenečki, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. stoljetja v vzhodnoalpskem prostoru* (Ljubljana, 1987).

⁶¹ Akte je izdvojeno objavio Šišić, *Priručnik izvora*, 157-164, koji u uvodu raspravlja o njihovoj autentičnosti (ibid. 149-157). Sada ih v. i u cjelovitom izdanju te kronike: Nada Klaić, *Historia salonitana maior* (Beograd, 1967), 76-85, usp. i komentar na 28-31. V. k tome Šišić, *Povijest Hrvata*, 171-2; Bratož, "Razvoj organizacije", 377-8; Katičić, *Litterarum studia*, 106.

⁶² O sirmijskoj biskupiji imamo vijesti iz druge polovice 6. stoljeća, o čemu će biti govora kasnije. Slično i za Skarbanciju (Šopronj) u nekadašnjoj Prvoj Panoniji imamo potvrdu u aktima koncila što je 579. održan u Gradežu, nasljedniku razorene Akvileje, u kojima se spominje biskup tog panonskog grada po imenu Vigilije ili Virgilije. O autentičnosti gradeških akata mišljenja su podijeljena, a Vigilije je navedene godine vjerojatno bio samo naslovni biskup Skarbancije. V. o tome Zeiller, *Les origines chrétiennes*, 141-2; P. Richard, "Aquilée (Pariarcato d')", u *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, sv. 3 (Paris, 1924),

Panoniya kao crkvena pokrajina zapravo prestala postojati, biskupija u Sisciji, jedina ili u svakom slučaju jedna od posve rijetkih preživjelih panonskih biskupija, priključena je još uvijek živoj susjednoj pokrajini Dalmaciji. U tome, dakle, ne treba toliko gledati reorganizaciju (crkvene) uprave nad Panonijom koliko upravno “zbrinjavanje” preživjelih, i k tome zemljopisno rubnih, fragmenata njezine nekadašnje crkvene strukture. Kako se Siscija nalazila relativno duboko na teritoriju Ostrogotskog kraljevstva, čija je snaga u vrijeme salonitanskih sinoda još uvijek manje-više neokrnjena, nema razloga za sumnju u to da su biskupi Ivan i Konstantin doista rezidirali u Sisciji, a ne samo bili njezinim titularima.

Ipak, tada, nakon četrdeset godina postojanja, Ostrogotsko je kraljevstvo već bilo zahvaćeno unutrašnjom krizom i nalazilo se na pragu posljednje, krvave trećine svoga životnog vijeka. Posljednje godine Teoderikove vladavine protekle su u vjerskom i političkom prijeporu s carem Justinom I (518-527), koji je zauzeo otvoreno neprijateljski stav prema arijanstvu, ostrogotskoj inačici kršćanstva, i istodobno učvrstio veze s Rimom. Nedugo pošto se upustio u obračun s navodnim procarigradskim urotnicima u Rimu i na vlastitom dvoru, Teoderik je 526. umro. Tada je u ime njegova maloljetnog unuka, koji međutim neće doživjeti da sam preuzme vlast, kao regentkinja zavládala Teoderikova kći Amalasvinta (526-535). Ona je vodila politiku oslanjanja na italsku rimsku aristokraciju i nastojala je popraviti odnose s Carigradom. Time je, pak, sve više gubila povjerenje samih Ostrogota. Istodobno se pojačao pritisak germanskih susjeda na ostrogotske granice. Videći da su Ostrogoti natjerani u defanzivu, Carstvo je 528. potaknulo gepidskog odmetnika Mundona, nekadašnjeg ostrogotskog saveznika, da provali u Sirmijsku Panoniju i pokuša zauzeti Sirmij. No, ostrogotsku je snagu pritom ipak potcijenilo: vojskovođa i *comes* Vitiges nanio je Mundonovoj vojsci težak poraz i još se dao u potjeru za njom kad je uzmanula na područje Carstva. Vitiges, budući ostrogotski kralj, ratovao je i u Panoniji sjeverno od Drave. Ostrogoti ondje nisu obnovili rimsku provincijsku upravu, ali su faktički nadzirali južni pojas tog područja, otprilike do crte koja bi spajala Savariju, južnu obalu Blatnog jezera i Sopijane. To je u grubom bila i sjeverna granica znatnijeg opstanka “rimskog” pučanstva u 6. stoljeću.⁶³ Dalje na sjever živjeli su uglavnom germanski narodi. Na sjever-

col. 1119; Leclercq, “Illyricum”, col. 115; isti, “Pannonie”, col. 1053; i naročito E. Tóth, “Vigilius episcopus Scaravaciensis”, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 26 (1974), 269-275.

⁶³ Vjerojatan ostrogotski utjecaj razabire se u nalazima s groblja iz ranog 6. stoljeća u Fenékpusztu kod Keszthelya, blizu nekoć močvarnog ušća Zale u Blatno jezero. Tu je ranije stajalo antičko naselje *Valcum*, kroz koje je prolazila važna cesta Sopijane-Savarija. Ostrogotska obilježja nose pripadnici višeg, bogatijeg sloja ukopanih na tom groblju, a u siromašnijim grobovima vjerojatno su ukopani pripadnici ostataka lokalnog “rimskog” pučanstva, kakve nalazimo i u onodobnim grobljima u obližnjem Keszthelyu ili u Pečuhu (antičkim Sopijanama). V. o tome László Barkóczy i Ágnes Salamon, “Remarks on the 6th century history of ‘Pannonia’”, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 23 (1971), 139-153, osobito 149-150.

roistoku, između dunavske okuke i Blatnog jezera, smjestili su se Svevi, kojima je jedno središte bio stari Akvink, čiji su amfiteatar pretvorili u tvrđavu. Zapadno odatle, osobito oko Nežiderskog jezera (austr. Neusiedler, mađ. Fertő), živjeli su Heruli, germanski narod na glasu po svojoj ratobornosti.⁶⁴ Njihova je uloga u povijesti Panonije u 6. stoljeću povezana s pojavom još jednog osobito važnog naroda ranosrednjovjekovne Europe: Langobarda.

Langobardi i Gepidi

Langobardi su se potkraj 5. stoljeća vjerojatno iz današnje Češke spustili na dunavski Limes i ondje, nasuprot pograničnom području Norika i Panonije, zauzeli zemlju Rugijaca koje je nešto ranije bila raspršila Odoakrova vojska. Tu su se, međutim, Langobardima nametnuli Heruli, ratni saveznici Ostrogota. Početkom 6. st. Langobardi su se pobunili i uspjeli zbaciti herulski jaram. Poraženi Heruli nato su se razili na razne strane, vjerojatno – kako slijedeći Prokopija misli István Bóna – ovisno o svojim religijskim afilijacijama: glavnina, poganski mnogobošci, vratila se u herulsku sjevernu postojbinu; arijanci su se kao saveznici priključili Gepidima na istoku Panonske nizine; katolici su, pak, svoje usluge ponudili Carstvu. Te je potonje Carstvo oko 510. naselilo uz panonsko-mezijsku granicu, blizu Singiduna i također na svome istočnom odsječku Sirmijske Panonije oko grada Basijane; tu su carski Heruli trebali služiti kao pogranična brana prema Ostrogotima s jedne i panonskim Gepidima s druge strane.⁶⁵ Langobardska ekspanzija u rimsku Panoniju počela je vjerojatno odmah poslije Teoderikove smrti. Langobardi su se najprije učvrstili na krajnjem sjeveru Panonije, uz desnu obalu Dunava od Vindobone do ostataka Akvinka, podvrgavši tamošnje Herule i Sveve. Time su faktički postali susjedi Ostrogotima. Izbijanje rata između Carstva i Ostrogota 535. uskoro je Langobarde uvuklo u vrtlog prijelomnih europskih zbivanja.

Prije no što se pozabavimo tim ratnim zbivanjima, osvrnut ćemo se kratko na neke pojedinosti političke situacije u samom Carstvu. Pokrajine Istočnog Ilirika od ranog su 6. stoljeća sve jače ugrožavale nove pridošlice u Pricnomorju i na donjem Dunavu, turkijski Bugari pomiješani s ostacima Huna i prvim valovima Slavena. Na udaru tih novih barbara bila je ponajprije Tracija. Tu im se dosta uspješno suprotstavljao gepidski prebjeg Mundon, isti onaj kojeg je Vitiges 528. porazio u Srijemu i vjerojatno istovjetan onom odmetniku Mundonu koji je još 505. uz ostrogotsku pomoć bio potukao iliričkog prefekta Sabinijana. Zahvaljujući prelasku na carsku stranu i očitim vojničkim sposobnostima, Mundon se 529. čak uspeo do službe vrhovnog zapovjednika (*magister militum*) Iliričke prefektore. U prvom desetljeću

⁶⁴ O Svevima i Herulima na sjeveru Panonije v. Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 24-25, 31-32.

⁶⁵ V. o tome Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 24, 89.

Justinijanove vladavine (527-565) poduzeti su opsežni graditeljski radovi na utvrđivanju dunavskog Limesa, a i u unutrašnjosti balkanskih provincija. U tadašnjoj provinciji Unutarnjoj Daciji car je čak dao podići posve nov grad nazvan *Justiniana Prima* (identificiran kao Caričin Grad kod Leskovca). S tim u vezi, samo nekoliko mjeseci prije početka rata na Zapadu, Justinijan je na balkanskom dijelu Carstva uveo upravnu novinu koja se rubno ticala i Panonije. Ukazom od 14. travnja 535. (tzv. *Novella XI*) tom je novom gradu dodijelio iznimno važnu upravnu ulogu. Kaneći prenijeti sjedište Iliričke prefekture iz Soluna u Justinijanu Primu (do čega ustvari ipak nije došlo), osnovao je novu nadbiskupiju i odredio joj taj grad za središte. Nadbiskupu Justinijane Prime podložio je sjeverne provincije Iliričke prefekture, koje su dotada spadale pod nadležnost solunskog nadbiskupa. Na kraju popisa šest provincija kojih se to ticalo navodi se još i “dio Druge Panonije koji je u gradu Basijani” (*pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate*).⁶⁶ Izraz *civitas Bacensis* nesumnjivo se odnosi na grad Basijanu, a i karakteristični termin *civitas* i još više sama činjenica da se istočno srijemsko područje s gradom Basijanom uopće spominje kao sastavnica nove nadbiskupije upućuju na zaključak da se Basijana računala kao biskupski grad. Moguće je ondje doista stolovao biskup katoličkih Herula koje je Carstvo naselilo oko sutoka Dunava i Save.⁶⁷ Otud se još vidi i to da se sporazum o razgraničenju u Sirmijskoj Panoniji što ga je 510. Carstvo bilo sklopilo s Ostrogotima poštivao sve do u predvečerje njihova velikog rata.⁶⁸

⁶⁶ Tekst Novele XI v. u *Corpus iuris civilis*, 3 [Novellae]: 94 = Šišić, *Priručnik izvora*, 167-8 (a). Jedno desetljeće kasnije, 545, nadbiskupija Justinijana Prima podignuta je na čast papinskog vikarijata, što je status koji je solunska nadbiskupija već otprije uživala (3. članak Novele CXXXI “o crkvenim kanonima i povlasticama”, v. *Corpus iuris civilis*, 3 [Novellae]: 655-6 = Šišić, *Priručnik izvora*, 169-170 (b)). Tom se prigodom kao dio jurisdikcije nove nadbiskupije navodi samo *Pannonia*, bez pojašnjenja kakvo je dano u Noveli iz 535. (*Per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari...*). Ta je razlika, ma kako na prvi pogled neznatna, zapravo vrlo rječit. Zbog gepidskog zauzimanja Sirmijske Panonije Carstvo 545. vjerojatno više nije faktički držalo čak ni njezin istočni djelić s Basijanom. No, s druge strane, Carstvo tada, na početku druge faze rata protiv Ostrogota, nije više imalo nikakva razloga da uvažava sporazum s njima nego je barem u teoriji protezalo svoju vlast na čitavu Panoniju, koje su tada najveći dio već zauzimali Langobardi, carski federati. Usp. Zeiller, *Les origines*, 385-391; Popović, “Le dernier évêque”, 102-103; Ljubomir Maksimović, “Severni Ilirik u VI veku”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980), osobito 26-31.

⁶⁷ Usp. Leclercq, “Illyricum”, col. 116; Dušanić, “Bassianae”, 75; Ferjančić, “Beograd”, 109; Bratož, “Razvoj organizacije”, 378 i 385.

⁶⁸ Šišić je, naprotiv, u carskom ukazu iz 535. vidio mogući početak napada Carstva na Ostrogotsko kraljevstvo, pogrešno vjerujući da je i Sirmij bio obuhvaćen jurisdikcijom novoutemeljene nadbiskupije: “Prema tome, što je car Justinijan 14. aprila 535. podvrgao novootemeljenoj metropoli u gradu Justiniana Prima (Zlokućan kod Skopja?) Sirmij i Singidun, mogli bismo zaključiti, da su neprijateljstva započela još u rano proljeće 535. baš na mezijsko-panonskoj granici oko donje Save i Dunava, a Sirmij privremeno opet došao poslije stogodišnjega prekida u vlast rimskoga cara (sada istočnoga) dobivši i biskupa, podčinjena novom metropolit...” (Šišić, *Povijest Hrvata*, 172). U ukazu iz 535. Singidun se uopće ne spominje, a i da se spominje, to ne bi značilo presizanje Carstva na ostrogotski teritorij.

Justinijan I pokrenuo je rat protiv Ostrogotskog kraljevstva netom što je dočuo da je tamošnju Carigradu naklonjenu regentkinju Amalasvintu koncem travnja 535. svrgnula i usmrtila nezadovoljna ostrogotska aristokracija. Pošto je prethodne godine njegov vojskovođa Belizar srušio Vandalsko kraljevstvo u Africi, novi je rat značio pravi početak ostvarivanja dalekosežne careve zamisli o “rekonkvisti” Zapada i njegovu povratku u krilo Rimskog Carstva. Carske su vojske napale Ostrogotsku državu istodobno u Italiji i u Dalmaciji. Do kraja 536. Belizar je zauzeo južnu Italiju sve do Rima; 540. predala se i ostrogotska prijestolnica Ravena, a ostaci gotske vojske povukli su se sjeverno od rijeke Po. Kad je već potpuni slom Ostrogota bio na dohvat ruke, napad Perzije na istočne pokrajine Carstva čak je doveo u pitanje sve netom postignute ratne uspjehe u Italiji. U Dalmaciji se već 535. Salona predala iliričkom zapovjedniku Mundonu, koji je ipak nedugo potom poginuo u gotskom protuudaru. 537. propao je i kombinirani gotski pokušaj da, morem i kopnom, ponovno osvoje izgubljenu provinciju. Prema Prokopiju je za taj protunapad gotski vojskovođa Azinarije skupljao vojsku po “Suabiji” (Σουαβίαν), tj. provinciji Saviji.⁶⁹

Panonija se u međuvremenu nalazila po strani od izravnih ratnih sučeljavanja. Odnos snaga tu se očitovao samo posredno, kroz potragu za saveznicima i kroz njihove međusobne sukobe. I u tome se ubrzo pokazala nadmoć Carstva. Ostrogoti su, zapravo, uspjeli povući samo jedan za Carstvo neugodan potez. Njihov u ratu izabrani kralj Vitiges (536-540), odvođeci 537. glavninu vojske iz Panonije kako bi ojačao obranu Italije, vjerojatno je dogovorno prepustio Sirmijsku Panoniju Gepidima. Ovi su doista uskoro zatim ugrozili granicu Carstva, zauzevši ne samo Sirmij (koji je Carstvo možda nakratko zaposjelo, iskoristivši povlačenje Ostrogota), nego i provalivši u carski dio Srijema s Basijanom i vjerojatno ga osvojivši (539). O tom smjenjivanju ostrogotske vlasti gepidskom u Sirmijskoj Panoniji Prokopije u svojoj *Tajnoj povijesti* piše: “Prije ovog (gotskog) rata država Gotâ pružala se od zemlje Galâ do dačkih planina, gdje je grad Sirmij. Čim je u Italiju stigla romejska (carska) vojska, (...) Gepidi osvojiše Sirmij i njegovu okolicu, krajeve, kratko rečeno, sasvim opustjele; jer dio stanovništva istrijebio je rat, a druge bolest i glad, obični pratioci rata”.⁷⁰ Šire okolnosti nisu dopuštale Carstvu da odlučno i brzo odgovori na taj udarac. Umjesto toga ono je sklopilo “kršćanski savez” s gospodarima sjeverne Panonije, Langobardima, koji su, za razliku od arijanskih i poganskih Gepida, u to doba, kako ističe Prokopije, bili djelomice ili čak pretežno katolici. Langobardski kralj Vakon

⁶⁹ Podatak je u Prokopijevoj *Povijesti ratova* V, 16. Usp. *Vizantiski izvori*, 1: 34, bilj. 51; Medini, “Provincia Liburnia”, 407 i 420; tu se razmatraju i nedoumice oko točnog značenja zemljopisnog naziva Σουαβία (‘svevska zemlja’ ili Savska Panonija ili pak oboje u isti mah), o čemu je već bilo riječi gore.

⁷⁰ *Vizantiski izvori*, 1: 51. Prokopije o tome govori opširnije u svojoj *Povijesti ratova*, gdje u knjizi VII (33-34) tvrdi da je Sirmij odmah po izbijanju rata s Ostrogotima zauzelo Carstvo, ali su mu ga iduće godine preoteli Gepidi.

(510-540) prethodno je odbio Vitigesov poziv za pomoć u ratu protiv Carstva. Savez sklopljen s Vakonom značio je da su se Gepidi našli između (langobardskog) čekića i (carskog) nakovnja. Bilo je samo pitanje vremena kada će postati žrtve tog saveza.⁷¹

Dok je Carstvo bilo zauzeto borbama s Perzijom, za kojih ga je pogodila i teška epidemija kuge (542), Ostrogoti su se uspjeli oporaviti i pod novim, sposobnim i energičnim, kraljem Totilom (541-552) osloboditi gotovo čitavu Italiju. Totili je čak pošlo za rukom da protiv Carstva okrene i glavninu nižih slojeva italskog pučanstva. Ostrogotsko je kraljevstvo u Italiji bilo faktički obnovljeno i tako je ostalo sve do novog, presudnog carskog pohoda 552. Dok je Belizar pokušavao spasiti za Carstvo barem dijelove Italije, ono je u Panoniji prišlo kažnjavanju vjerolomnih federata Gepida: 546. im je uskratilo uobičajeni godišnji “dar” od stotinu zlatnika, koji im je isplaćivalo još od vremena njihova kralja Ardarika, te je od toga veći iznos ponudilo Langobardima. Štoviše, iste godine ili ubrzo potom, novom langobardskom kralju Audoinu (vladao 540-oko 560, prvih pet godina kao regent u ime maloljetnog Vakonova sina) Justinijan je službeno dopustio da zauzme “utvrde u Panoniji” (οχυρώματα ἐπὶ Παννονίας, *Urbs Pannoniae*) i “grad Norik” (Νωρικων πόλις, *Civitas Noricum*). U povijesnoj se literaturi mnogo raspravljalo o točnom značenju tih zemljopisnih naziva kojima suvremeni izvori opisuju Justinijanov carski “dar” Langobardima. Preteže mišljenje da prvi valja razumjeti kao šire područje Siscije, ili čitavu Savsku Panoniju, ili možda svu Panoniju južno od Drave; a drugi kao jugoistočni dio Norika oko Celeje i/ili Petoviona.⁷²

⁷¹ Više desetaka grobova gepidskih obilježja otkrivenih na području Vinkovaca, odnosno starih Cibala, datira se u prvu polovicu 6. stoljeća (v. Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala*, 152-153). U tom bi ih slučaju valjalo povezivati s otprilike desetogodišnjom gepidskom prevlasti u čitavoj Sirmijskoj Panoniji u razdoblju između povlačenja Ostrogota i napredovanja Langobarda južno od Drave. Ukoliko su ipak neki od tih grobova nešto stariji, mogli bi potjecati iz nešto dužeg vremena prve gepidske prisutnosti na tom području, tj. između ostrogotskog napuštanja Panonije 472/3. i njihove ponovne ekspanzije u Podunavlje 504. godine. Dakako da, u nedostatku detaljnih izvora, ne treba odbaciti ni mogućnost da su se gepidska naselja tu održala i pod ostrogotskom odnosno langobardskom prevlasti.

⁷² Vijest o ustupanju Νωρικων πόλις i οχυρώματα ἐπὶ Παννονίας Langobardima donosi Prokopije u *Povijesti ratova*, knj. VII (= *O gotskom ratu*, III), 33, 7-14. Usp. *Vizantiski izvori*, 1: 53. O značenju tih izričaja raspravljaju, uz ostale, Rudolf Egger, “Civitas Noricum”, u: *Römische Antike und frühes Christentum*, sv. 1 (Klagenfurt, 1962), 116-122; Stjepan Antoljak, “Što zapravo u Prokopija znači «Νωρικων τε πόλει»?”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN* 4 (1956), 45-51; Bogo Grafenauer, “Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe”, u: *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru*, ur. Alojz Benac (Sarajevo, 1969), 33; Slavko Ciglenečki, *Pólis Norikōn. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami* (Podsreda, 1992). Uz to je Langobardima predana Savska Panonija (tako Joachim Werner, *Die Langobarden in Pannonien* (München, 1962), 11 i 140; za njim Barkóczi i Salamon, “Remarks”, 150; *The archaeology of Roman Pannonia*, 404; Wolfram, *History of the Goths*, 323), odnosno čitav “jug Panonije” (tako Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 26; slično i Walter Pohl, “The Empire and the Lombards: treaties and negotiations in the sixth century”, u:

Novi odnos prema Carstvu značio je za Langobarde neizbježan rat s Gepidima. Već u proljeće 547. Gepidi i njihova udarna snaga, 3000 arijanskih Herula, sučelili su se s Langobardima negdje u Podunavlju, možda upravo u Sirmijskoj Panoniji. Kako je Langobardima došla u pomoć i golema carska konjica pod vojskovođom Konstancijem i uz nju pogranična vojska katoličkih Herula, gepidski kralj Turisind bio je prisiljen zatražiti dvogodišnje primirje. Carstvu je odgovarala tako postignuta ravnoteža pa je primirje prihvaćeno. Njime su se Langobardi učvrstili i južno od Drave: pripao im je zapadni dio Sirmijske Panonije s gradovima Mursom i Cibalama. U sklopu širih okolnosti, bode u oči prisutnost tako moćne carske vojske u Panoniji (čak deset tisuća konjanika ne računajući Herule) u prvoj polovici 457. I u tome se zorno odslikava vladarsko nepovjerenje koje je car Justinijan osjećao prema svome genijalnom generalu Belizaru, kojem su za ratovanje protiv Totilinih Ostrogota, od 544. do 548, na raspolaganje bile stavljene tek posve nedostatne vojne snage.⁷³

Novi rat između Gepida i Langobarda, sada neposrednih susjeda u Sirmijskoj Panoniji, trebao je izbiti 551, pošto je prvobitno primirje bilo jednom produženo na isti rok. Presudna bitka odigrala se vjerojatno u ranim mjesecima 552. Tijek joj ukratko prikazuje kasniji langobardski povjesnik Pavao Đakon (oko 720-799). Prema njegovu živahnom pripovijedanju, ishod bitke bio je odlučan kada je u njenu metežu Alboin, sin langobardskog kralja Audoina, ubio svog protivničkog parnjaka Turismoda, sina gepidskog kralja Turisinda. Obeshrabreni tim gubitkom, kakav je imao presudan utjecaj i na ishod mnogih drugih srednjovjekovnih bitaka, Gepidi su se dali u bijeg, a Langobardi su ih mnoge posmicali i dokopali se vrijedna plijena, osobito ratničke opreme ubijenih. Vrlo je zanimljiv i nastavak Đakonova pričanja. Pošto su se kao pobjednici vratili *ad sedes proprias* (što će reći u sjevernu Panoniju, gdje se još uvijek nalazilo središte njihova kraljevstva), Langobardi su za vrijeme gozbe predložili kralju Audoinu da svoga hrabrog sina posjedne za svoj stol. Audoin ih je nato podsjetio na običaj da kraljev sin smije objedovati s ocem za istim stolom tek pošto “primi oružje” od kralja nekog drugog naroda. Tu, dakle, nailazimo na jedan rani primjer, u vladarskoj verziji, obreda inicijacije kojim se u ratničkom društvu postaje odrasla i punopravna osoba.

Kingdoms of the Empire. The integration of Barbarians in Late Antiquity, ur. Walter Pohl (Leiden – New York – Köln, 1997), 86-89, koji upozorava na nemogućnost točne datacije Justinijanove donacije te ističe da su Langobardi možda prodrli u ta područja i prije carskog odobrenja.

⁷³ Nešto drukčije datiranje gepidsko-langobardskih sukoba u Panoniji i njihovo usklađivanje s događajima u Italiji v. u Pohl, “The Empire and the Lombards”, 90-95. S tom “ekspanzijom Bizanta” prema Panoniji oko sredine 6. stoljeća Barkóczi i Salamon, “Remarks”, osobito 145-7 i 150-2, dovode u vezu groblje iz tog vremena iskopano kod današnjeg sela Környe (blizu grada Tatabánye), daleko na sjeveru Panonije. To groblje karakterizira neobična brojčana premoć muških grobova bogatih oružjem koje je tipološki vrlo raznoliko, što po tim autorima navodi na pretpostavku da je tu riječ o “skupini bizantskih plaćenika” koji su među tamošnjim Langobardima zacijelo vršili “neku ulogu nadzora ili komunikacije”.

Kad je to čuo, Alboin se s družinom od četrdeset vjernih pratilaca zaputio nikamo drugamo nego gepidskom kralju Turisindu, čijeg je sina u nedavnoj bitci ubio. Turisind ga je primio na svom dvoru, negdje u istočnom Potisju, i posjeo ga sebi zdesna, na mjesto koje je ranije pripadalo ubijenome Turismodu. U jednom času ipak nije mogao a da ne uzdahne: “Drago mi je to mjesto, ali mi je veoma teško vidjeti onoga tko na njemu sjedi.” Nato je mlađi kraljev sin, Kanimund, počeo vrijeđati Langobarde kako bi zametnuo kavgu, usporedivši ih sa ždrebnim kobilama, jer su Langobardi, zbog neke vrste bijelih obojaka ili dokoljenica što su ih nosili, podsjećali na putaste ili putonoge konje (konje bijelih nogu). Na to mu je jedan od Langobarda odvratio: “Otiđi na polje Asfeld (*in campum Asfeld*) pa ćeš ondje lijepo vidjeti kako se oni koje si nazvao kobilama znaju snažno ritnuti; tamo su ti bratove kosti rasute posred njive kao da su od obične marve”. Nato su svi, i domaćini i gosti, skočili na noge i potegnuli mačeve. Krvoproliće je ipak spriječio kralj Turisind, podsjetivši da “ubojstvo gosta u našem vlastitom domu nije Bogu ugodna pobjeda”. Tada su se strasti smirile i gozba je veselo nastavljena, a Turisind je hrabrom Alboinu predao oružje svoga pokojnog sina i poslao ga natrag među Langobarde.⁷⁴

Iako su u Đakonovoj pripovijesti neke pojedinosti iskrivljene i nepouzdanе, ona se ipak može smatrati uglavnom vjerodostojnom predajom o odnosu što je 552. uspostavljen između Langobarda i Gepida. Naime, slično kao i 547, odmah poslije bitke u kojoj su Langobardi odnijeli pobjedu protivničke su strane po diktatu Carstva morale sklopiti “vječni mir”. Carstvo se, naime, upravo spremalo na veliki pohod protiv Ostrogota, za koji mu je trebala vojna pomoć ne samo novih saveznika Langobarda, nego i kažnjenih bivših saveznika Gepida. Teritorijalnih promjena između Langobarda i Gepida u Sirmijskoj Panoniji nije bilo. Potonji su i dalje zadržali svoj dio sa Sirmijem, jedino su, izgleda, Carstvu morali vratiti njegov istočni komad koji su zauzeli po dolasku u Srijem. U takvoj situaciji, odlazak kraljevića Alboina neprijateljskom kralju i ocu onoga kojeg je malo prije ubio zacijelo i nije bio onako ludo smion kako se može učiniti na prvi pogled. Uostalom, Alboin je među Gepide ipak otišao s oružanom pratnjom, svjestan da je gepidska vojna moć višestruko oslabljena, netom pretrpljenim porazom i također obvezom da sudjeluje u carskom pohodu u Italiju. Osim toga, Gepidi su znali da bi ih za eventualno ubojstvo nemilog gosta snašla ne samo božja kazna zbog kršenja običaja gostoprimitva, nego i neizbježna langobardska odmazda. Napokon, nije isključeno da je, kako napominje István Bóna, sam obred Alboinove viteške inicijacije bio uglavljen “vječnim mirom” između Langobarda i Gepida, pa bi čitava Alboinova junačka pustolovina bila samo još jedno, sporazumno, poniženje poraženih Gepida. U tom bi slučaju prikaz

⁷⁴ Pauli *Historia Langobardorum. Monumenta Germaniae historica – Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* [sv. 48], prir. G. Waitz (Hannoverae, 1878), I, 23-24.

događaja kako ga nudi Pavao Đakon bio temeljita prerada i stilizacija, u duhu junačke legende, mnogo prozaičnijih stvarnih okolnosti.⁷⁵

“Romanesknî” karakter Đakonova prikaza langobardsko-gepidskih odnosa 552. ogleda se i u tome što iz njega ne doznajemo gdje se ustvari odigrala presudna bitka. Jedina naznaka u tom pravcu nalazi se u replici koju Đakon stavlja u usta jednom Alboinovu pratiocu za prepirke na dvoru gepidskog kralja: “polje Asfeld”. Donekle redundantan izraz, jer germanska složena riječ *Asfeld*, razumljiva podjednako Langobardima i Gepidima, znači upravo “polje Asâ (tj. bogova)”. To je mitologijska metafora što upućuje na germansko vjerovanje o vezi bogova s ratnicima koji ginu na bojnom polju. Germanima 6. stoljeća bila je vjerojatno uobičajen izraz za *bojište*. Dakako, ništa u njemu ne upućuje na točniji zemljopisni položaj. Šire okolnosti langobardsko-gepidskog sukoba navode, ipak, na zaključak da se bitka 551/2. odigrala u Sirmijskoj Panoniji, između langobardskih Cibala i gepidskog Sirmija. Tu, u ravnici između Dunava i Save, nalazio se dakle *Asfeld* te bitke. István Bóna kao da, doduše ne posve izričito, ide i korak dalje pa pomišlja da bi *Asfeld* mogao biti i vlastitim imenom upravo tog bojišta u današnjem zapadnom Srijemu, kao da je ono postalo u neku ruku ustaljenim ili “službenim” mjestom za odmjeravanje snaga između Gepida i Langobarda oko sredine 6. stoljeća.⁷⁶

Mir sklopljen pod paskom Carstva još je iste 552. godine panonskim Germanima donio obvezu da sudjeluju u pohodu na Italiju pod zapovjedništvom predstojnika carske tjelesne garde, eunuha Narzesa. Njemu je na raspolaganje stavljena znatna vojska od 35 000 ljudi. Među njima je bilo pet i pol tisuća Langobarda i tri tisuće arijanskih Herula, gepidskih saveznika, kao i četiristo probranih Gepida. Oni su priključeni Narzesovoj vojsci koja je prema Italiji napredovala kopnom, preko Dalmacije. Nadmoć te vojske bila je tolika da su u bitci kod mjesta Busta Gallorum nedaleko Perugie, krajem lipnja ili početkom srpnja 552, Ostrogoti bili posve potučeni, a njihov kralj Totila ubijen; u listopadu je poražen i ostatak ostrogotske vojske nedaleko Pompeja. Time je ostrogotska vlast u Italiji bila konačno slomljena. Do 562. ugasila su se diljem Italije i zadnja uporišta lokalnog ostrogotskog otpora.

U sklopu opsežne obnove carske vlasti na zapadu, Justinijan je 554. oživio Italsku prefekturu, ali je Dalmaciju ostavio izvan nje. U ovoj su kao i drugdje provincijski uglednici (biskupi i veleposjednici) birali namjesnika koji se po klasičnom uzoru nazivao *prokonzul*. U našoj se historiografiji od Šišića naovamo mjestimice tvrdi da je pritom Savska Panonija ostala i dalje

⁷⁵ V. o tome Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, posebno 7-13. Usp. i analizu tog ulomka Pavlove povijesti kao jednog od ključnih ranih dokumenata o srednjovjekovnim ratničkim ustanovama, koju podastire Franco Cardini, *Alle radici della cavalleria medievale* (Firenze, 1981. = pretisak 1991), posebno 93-96.

⁷⁶ Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 8, 33, i zemljovid na str. 36-37, gdje je lokalitet *Asfeld* upisan pokraj donjeg Bosuta kao da je mjesni naziv poput ostalih.

vezana uz Dalmaciju,⁷⁷ ali za to ustvari nema izričite potkrepe. Dapače, vjerojatnije je da je ona zajedno s ostatkom Panonije prepuštena savezničkim Langobardima, kojima je ustupljena u sklopu saveza iz 546. Tome u prilog govore arheološki nalazi. Oni svjedoče o langobardskoj prisutnosti u Sisciji i blizu zapadne granice Savske Panonije, primjerice u kasnoantičkoj utvrdi u današnjem selu Velike Malence kod Brežica, iz koje se nadzirala posavska cesta Siscija-Neviodun. S onu stranu granice, u susjednom Noriku, nađeni su langobardski grobovi u već spomenutoj nekropoli na Rifniku istočno od Celja. Na svim su tim mjestima Langobardi boravili prije svog prelaska u Italiju 568. Vjerojatnije je da su onamo došli u središnjem razdoblju Justinijanove vladavine, u vezi sa savezom iz 546, negoli tek neposredno uoči napuštanja Panonije. Štoviše, čini se da su se već oko sredine 6. stoljeća proširili još dalje na zapad, kako pokazuje njihova relativno znatna zastupljenost u nekropoli utvrde Karnij (kod Kranja) blizu granice Italije s Norikom.⁷⁸

U bitci kod *Busta Gallorum* i poslije nje Langobardi su se ponašali toliko nasilno i neobuzdano da je carski vojskovođa Narzes smatrao uputnim poslati ih natrag u Panoniju i dovršiti pohod bez njihove pomoći. No, taj boravak u Italiji – koja je, unatoč razornim ratovima što su je pogodili, izgledala mnogo bogatije i privlačnije od Panonije – urezao se Langobardima u pamćenje. Time je bilo posijano sjeme njihova preseljenja u Italiju, koje će se dogoditi šesnaest godina kasnije. Ali ono što će ih upravo nagnati na tu posljednju seobu bit će ipak za njih sve teže i opasnije prilike u Panoniji. Izvor pogibli nisu bili njihovi germanski susjedi Gepidi, nego nove pridošlice na rubovima Panonske nizine, Slaveni i potom osobito Avari.

Oko sredine 6. st. pojačali su se napadi Slavena i bugarsko-hunskih nomadskih naroda na Carstvo. Sada su im na udaru gotovo sve provincije istočnog Ilirika. Prema Prokopiju, 548. je “vojska Slavena, prešavši rijeku Dunav, počinila strašna zlodjela” diljem Ilirika i prodrla sve do Dirahija (Drača) na Jadranu. Dvije godine kasnije, “u zemlju Romeja provalilo je toliko mnoštvo Slavena kao nikada prije” i ono je čak prezimilo te, 550/551. godine na tlu Ilirika i istočnih dijelova provincije Dalmacije (to jest u porječju Drine ili u današnjoj Bosni). Slaveni su tada vjerojatno zasnovali i prve trajne naseobine na tlu Carstva. Tijekom 551. u Ilirik su provalili bugarsko-hunski Kutriguri i zatim ponovno Slaveni. Prokopije ističe da su pritom preš-

⁷⁷ Usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, 174; Wilkes, *Dalmatia*, 425-7; Katičić, *Litterarum studia*, 108.

⁷⁸ V. o tome Zdenko Vinski, “Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert”, u: *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda* (Milano, 1964), 101-116; isti, “Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 3 (1968), 103-166; isti, “Rani srednji vijek”, 56-57; Peter Petru, “Najnovija istraživanja Julijskih Alpa”, *Osječki zbornik 12 [=Simpozij o istraživanju Limesa u SFRJ održan u Osijeku 11. svibnja 1968]* (1969), 5-24; Ciglenečki, *Višinske utrdbe*; i zemljovid u Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 36-37.

li Dunav na gepidskom području, zaobišavši utvrđeni dio dunavske granice Carstva. Štoviše, Slaveni i njihov napljačkani plijen na povratku su preko Dunava prevezli čamcima upravo Gepidi, uz visoku naplatu. Po tome se čini da su u tim provalama Kutriguri i Slaveni prelazili Dunav na njegovu srijemskom dijelu, osobito na potezu od ušća Tise do ušća Save, gdje su Gepidi držali obje obale Dunava. Nije ipak isključeno ni da se radilo o Dunavu ponešto nizvodno od Singiduna, gdje su Gepidi nadzirali lijevu obalu rijeke u današnjem Banatu. Takvo gepidsko držanje navelo je Carstvo da vojnom pomoći potakne Langobarde da napadnu Gepide, što je rezultiralo već opisanom bitkom na *Asfeldu* u Sirmijskoj Panoniji.⁷⁹

Poslije “vječnog mira” između Langobarda i Gepida i njihova sudjelovanja u pohodu na ostrogotsku Italiju 552, u panonskom je prostoru za neko vrijeme ostvarena ravnoteža snaga i zavlдалo zatišje. Zadnji veći pohod združenih Kutrigura i Slavena 558. godine pogodio je istočnije balkanske dijelove Carstva. Na čelu obojih panonskih Germana oko 560. zbila se naraštajna smjena u okviru istih dinastija: gepidskog kralja Turisinda naslijedio je njegov sin Kunimund, a langobardskog Audoina njegov sin Alboin. Kunimund je u Sirmiju kovao svoj novac, tzv. silikve. Ta je kovnica novca zapravo bila barem povremeno aktivna i u prvoj polovici 6. stoljeća, od Teoderikova vremena dalje. U posljednjem desetljeću postojanja germanskih država u Panonskoj nizini, u ovu su se s istoka i sa sjevera počeli u većim masama spuštati Slaveni. Pred njihovim napredovanjem Langobardi su bili prisiljeni napustiti područje kasnije Moravske, u sjevernom susjedstvu rimske Panonije. Kunimundovi Gepidi, pak, ratovali su protiv Slavena na prostoru budućeg Erdelja. Vjerojatno koristeći tu zaokupljenost Gepida Slavenima, Alboin je 565. napao Gepide u Sirmijskoj Panoniji, porazio ih i zatim opsjeo grad Sirmij. Kunimundu nije preostalo drugo nego da za pomoć zamoli novog cara Justina II (565-578), obećavši da će mu zauzvrat predati Sirmij. Nato je carska vojska, zajedno s Gepidima, 566. doista potisnula Langobarde od Sirmija. Ali Kunimund je poslije toga oklijevao izvršiti dano obećanje, odbijajući predati Sirmij Carstvu. Očito je od Carstva želio dobiti čvršća jamstva da će ga zaštititi od nadmoćnih neprijatelja, nešto što mu proračunato i iskusno Carstvo dakako nije htjelo dati. S druge strane, Langobardi su u promijenjenom držanju Carstva razabrali znak ozbiljne opasnosti pa su odlučili potražiti nove saveznike. Početkom 567. Alboin je poslao glasnike da pregovaraju s vladarom nove sile koja je samo nekoliko godina ranije osvanula u donjem Podunavlju. Bili su to Avari. Njihov kagan Bajan obećao je Langobardima vojnu pomoć pod uvjetom da mu poslije pobjede pripadne sva gepidska zemlja i polovica ratnog plijena, a uz to je kao plaću zatražio i

⁷⁹ O tome Prokopije u VII. i VIII. knjizi svoje *Povijesti ratova* (v. *Vizantiski izvori*, 1: 38-50). Usp. B. Grafenauer, “Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov”, *Zgodovinski časopis* 4 (1950), 23-126; Paul Lemerle, “Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l’époque romaine jusqu’au VIIIème siècle”, *Revue historique* 211 (1954), 265-308; Maksimović, “Severni Ilirik”, 34-37; Katičić, *Litterarum studia*, 140.

desetinu langobardskog stočnog blaga. Strah od mogućnosti trajnijeg saveza između Carstva i Gepida na njihovu štetu, koja im se upravo nagovijestila kod Sirmija, bio je kod Langobarda dovoljno velik da pristanu na kaganove bezočne uvjete, ne razmišljajući o onome što bi moglo slijediti uništenje Gepida. Tako je u proljeće 567. rasplet višestrukih političkih odnosa u Panoniji bio na pomolu. Odigrat će se u vrlo brzom slijedu događaja, ali će mu posljedice biti neslućeno dalekosežne i dugotrajne.⁸⁰

Prije nego što prikazemo ta prijelomna zbivanja, osvrnut ćemo se ukratko na pojavak Avara u Europi i njihove prvotne odnose s Carstvom.⁸¹ Jezgra tog nomadskog naroda potječe, kako se obično drži, s područja Mongolije. On je ondje pod imenom Ruan-Ruan dugo vladao okolnim narodima sve dok ga oko 550. nisu srušili Altajski ili tzv. Nebeski ili Plavi Turci, koji su u prostranstvima središnje Azije brzo uspostavili golemo carstvo što se steralo od Aralskog jezera i Hindukuša sve do Mandžurije. U bijegu pred Turcima Avari su se prvo sklonili na alanskom području između Kaspijskog jezera i Kavkaza. Bilo ih je ukupno oko dvadeset tisuća ratnika na konjima, tj. dvije velike nezavisne konjaničke formacije kakve su se u čitavoj stepskoj Aziji nazivale turskim izrazom *tümen*. Zajednički zapovjednik i poglavar bio im je kagan. U novom području u koje su pristigli bili su izrazito vojno nadmoćni. Njihovoj oklopljenoj konjici, oboružanoj kopljima, dugim mačevima i dalekometnim koštanim lukovima, i čiji su osobito izdržljivi konji bili opremljeni sedlima sa stremenom dotad nepoznatim u Europi, nije se u to doba mogla ravnopravno suprotstaviti nikoja europska vojska, osobito ne na ravnom terenu. Tako su Avari jedne za drugim pokoravali i u svoje redove uključivali narode zatečene sjeverno od Kavkaza i Crnog mora, ponajviše ostatke Huna, Sarmata i Alana. Kad su doprli do bugarsko-hunskih Utigura i Kutrigura, od kojih su potonji s donjeg Dunava već godinama napadali Istočno Rimsko Carstvo, Avari su 558. poslali u Carigrad predstavnike s ponudom savezništva. Izgled avarskih poslanika, osobito njihova nošnja i kosa upletena u po dvije pletenice, izazvali su čak i u bizantskoj prijestolnici punoj raznolikih naroda osupnutost i čuđenje. No, car Justinijan je s tim neobičnim gostima ipak dogovorio povoljno savezništvo koje s njegove strane još uvijek nije iziskivalo nikakve ustupke.

⁸⁰ Prikaz zbivanja u Panoniji i posebno oko Sirmija u razdoblju 565-568. što ga ovdje dajemo temelji se na interpretaciji izvorâ koju nudi Bóna, *A l'aube du Moyen Age*, 94-106. Nešto drukčije tumačenje v. npr. kod Ferjančić, "Sirmijum", 44-45; Pohl, "The Empire and the Lombards", 96-98. Glavni su izvori za ta zbivanja u kasnijim ekscerptima sačuvana *Povijest bizantskog suvremenika Menandra Protektora* (v. izvatke u *Vizantiski izvori*, 1: 86-90) i *Langobardska povijest* Pavla Đakona (*Pauli Historia Langobardorum*, I, 27; II, 5-9).

⁸¹ Iz sada već goleme literature o Avarima v. Gyula László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars* (Budapest, 1955); Jovan Kovačević, *Avarski kaganat* (Beograd, 1977); *The archaeology of Roman Pannonia*, 406-416; Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.* (München, 1988).

Četiri godine kasnije, međutim, Avari su se već nalazili na donjodunavskoj granici Carstva. Dotad su pokorili i u svoj hegemonijski savez uklopili Utigure, Kutrigure i druge pricrnomorske narode i plemena, a kako su ih ojačali i novi pridošlice iz središnje Azije, prvotni im se broj konjaničke vojske vjerojatno i utrostručio. Povrh toga su neprestanim napadima i pustošenjem posve razbili i raspršili istočne slavenske narode koji su im se prvi našli na udaru i koje onodobni kroničari Carstva zovu Antima. Novo poslanstvo njihova kagana Bajana sada je od cara zatražilo pravo da se nasele na tlu Carstva južno od Dunava. Na to Justinijan nije htio pristati, već im je u ime savezništva ponudio godišnju "plaću" u zlatu i uz to ih, kao na mogući pravac širenja, uputio na "Drugu Panoniju u kojoj su ranije živjeli Heruli". Je li car pritom imao na umu samo onaj mali dio Sirmijske Panonije koji je spadao pod carsku vlast i koji su nastanjivali katolički Heruli, ili je pak potajno računao s mogućnošću da se oko te Panonije Avari sukobe s Gepidima i Langobardima, teško je sa sigurnošću reći. Izgleda da je Justinijanov poticaj igrao ulogu i u tome što su se Avari u nekoliko sljedećih godina, zapravo, okrenuli na posve drugu stranu. Zaobišavši Karpate, udarili su u munjevitom pohodu već iste 562. na istočne pokrajine Franačkog kraljevstva između gornjeg Dunava i Labe. Isto su ponovili i 565/6. godine. Franački kralj Sigisbert III, koji je 561-575. vladao Austrazijom, uspio ih je suzbiti više pregovorima nego silom. Avarski pohodi na zapad imali su, ipak, kao trajnu posljedicu učvršćenje avarske dominacije sjeverno od Karpata, među srednjoeuropskim Slavenima. Tako je onaj pritisak slavenskih masa što su ga panonski Germani u to vrijeme počeli osjećati na svojim sjevernim i istočnim granicama dobio još čvršću i opasniju okosnicu i podlogu.

Ali ubrzo pošto je potkraj 565. na carskom prijestolju Justinijana naslijedio njegov nećak Justin II, avarska se pozornost opet obratila Carstvu. Novi car ih je odmah rasrdio uskrativši im godišnji novac koji im je 562. dodijelio njegov prethodnik. Avarski kagan ipak nije mogao smjesta očitovati svoje nezadovoljstvo. Zabrinjavale su ga vijesti da su Nebeski Turci, odnosno jedan od njihovih zapadnih kagana, krenuli u potjeru za Avarima kao svojim odbjeglih "robovima". Premda je avarski kagan Bajan bio genijalan vojni strateg usporediv s hunskim Atilom, znao je da se moći kojom su raspolagali Nebeski Turci nije kadar suprotstaviti. Tako mu je prijedlog langobardskih poslanika rane 567. došao kao naručen. Prelaskom iz Pricrnomorja u Panonsku nizinu, Avari će biti mnogo bolje zaštićeni od eventualne navale Nebeskih Turaka.

Istodobni napad Langobarda i Avara na jezgru gepidske države u Potisju nije ovoj ostavljao nikakve izgleda za spas. Car Justin, pak, nije više pokazivao želju da joj pritekne u pomoć. Prema pričanju Pavla Đakona, očajni Kunimund odlučio se najprije s vojskom suprotstaviti Langobardima. Ovi su u borbi nadjačali i u gotovo sveopćem pokolju Gepida langobardski kralj Alboin ubio je Kunimunda, odrubio mu glavu i od lubanje dao načiniti pehar iz kojeg je potom godinama pio. Uz to se oženio zarobljenom Kunimundovom kćeri Rozamundom (koja će mu ipak kasnije, u Italiji, doći glave). Gepidski poraz

bio je tako brz i potpun da se Avari nisu morali ni upustiti u borbu. Oni su uz Dunav, vjerojatno i njegovom južnom obalom uz dopuštenje Carstva, napredovali prema ostatku gepidske države u Sirmijskoj Panoniji. Ali prije no što su onamo stigli, u njoj se zbio još jedan preokret.

Zapovjednik vojske sirmijskih Gepida, Usdibad, prešao je Savu i predao se carskoj vojsci. S njime su u Carstvo prešli i preživjeli nasljednik gepidske krune, Kunimundov nećak Reptila, i gepidski arijanski biskup Trasarik, noseći ono što su uspjeli spasiti od gepidskog kraljevskog blaga.⁸² Nato je carska vojska prešla u Srijem i zauzela napušteni Sirmij. Tako je 567. Sirmij ponovno, za neko vrijeme, postao carski “rimski” grad, vjerojatno prvi put otkako su ga 441. osvojili Huni. Avari, pak, nisu krili razočaranje kad su vidjeli da ih je Carstvo tako preteklo u Sirmijskoj Panoniji i osobito gradu Sirmiju, za koje su držali da im pripadaju prema ratnom pravu i sporazumu s Langobardima. Kagan Bajan odmah je poslao jedan konjanički tümen svojih saveznika Kutrigura da pustoši i pljačka Dalmaciju. 568. Avari su izveli i manji napad na Sirmij, još uvijek ne u odlučnoj namjeri da ga zauzmu, nego više da izvide stanje i procijene snagu carske obrane grada. Istodobno su središte kaganata prenijeli u Panonsku nizinu, najprije u Potisje gdje se donekad nalazilo kraljevstvo Gepida, čiji su preživjeli pripadnici sada također uklopljeni u šaroliki plemenski savez pod avarskom hegemonijom.

Poslije uništenja gepidskog kraljevstva, Langobardi su se tek zakratko radovali obilju plijena i zarobljenika. Ubrzo su shvatili da im od novih susjeda prijeti mnogo ozbiljnija opasnost. Slično kao i Avarima malo ranije, izlaz iz pogibeljne situacije sâm im se ponudio. Bila je to Italija, zemlja koja je zadivila Langobarde 552. pri njihovu sudjelovanju u ratu protiv Ostrogota. Njihov tadašnji carski zapovjednik, Narzes, upravo je 567. smijenjen s položaja namjesnika u Italiji, a na njegovo je mjesto postavljen manje sposoban i iskusan čovjek. S druge strane, Langobardi su razabrali da neposredna opasnost od Avara u velikoj mjeri veže ruke Carstvu. Tako je Alboin donio odluku da se s narodom preseli iz Panonije u Italiju. O tome je kasnije stvorena ponešto legendarna verzija (prenosi je Pavao Đakon) po kojoj je sam Narzes, uvrijeđen i rasrđen svojim svrgavanjem, pozvao Langobarde da ostave “siromašna panonska sela” (*ut paupertina Pannoniae rura desererent*) i dođu u bogatu Italiju. Čak im je, ne bi li ih bolje primamio, poslao različitog voća i drugih proizvoda kojima Italija obiluje. U stvarnosti, seoba Langobarda bila je zahtjevna operacija i organizacijski pothvat, za koji je Alboin zatražio i dobio pomoć savezničkih Sasa, “zato da ih bude više pri zaposjedanju prostrane Italije”. Ojačan s

⁸² Iz tog vremena propasti gepidske države možda potječe ratnički grob otkriven kod Batajnice u istočnom Srijemu, iz kojeg je najzanimljiviji nalaz kaciga tzv. baldenhajmskog tipa ili “na provjesla”, izrađena zacijelo u ostrogotskoj Italiji, ali kojoj je posljednji nositelj vjerojatno bio neki gepidski poglavar; kaciga se sada čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. V. o tome Zdenko Vinski, “Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu”, *Situla – glasnik Narodnega muzeja v Ljubljani* 2 (1957), naročito 24-27.

navodno dvadeset tisuća saskih ratnika s obiteljima, Alboin je početkom 568. obavijestio avarskog kagana da mu u zamjenu za “vječno prijateljstvo” prepušta svoju panonsku domovinu. Na uskrsnj ponedjeljak 568. Langobardi su, zajedno s pridruženim Sasima, gepidskim zarobljenicima i drugim germanskim narodima iz Panonije, kao i s dijelom ostataka rimskih panonskih starosjedilaca, krenuli put Italije. Putujući nesumnjivo starim rimskim cestama prema jugozapadu Panonije, Langobardi su dospjeli do italjskih međa i, bilježi Đakon, s neke planine zvane *Mons Regis* (vjerojatno Cesaški vrh kod Vrhnike u Sloveniji) prvi put im se otvorio pogled na Italiju. Đakon tu uzgred napominje kako se priča da na toj planini ima divljih goveda, točnije bizona ili zubara ili turova (*bisontes ferae*), “što nije čudo jer sve dotle seže Panonija, koja obiluje tim životinjama”. Čak kaže da je od nekog starca čuo da je u toj planini ubijen tako golem bizon da je na njegovoj koži moglo jedan do drugoga ležati petnaest ljudi.

Između 568. i 572. Langobardi su zaposjeli velike dijelove Italije i nastanili se na njima, izabравši si za prijestolnicu grad Paviju u gornjem porječju Poa. Kraljevstvo su razdijelili na vojvodstva, od kojih je na sjeveroistočnoj granici stajalo Furlansko sa središtem u utvrdi Čedad (Cividale) u podnožju Julijskih Alpa, sjeverno od stare Akvileje koju su razorili kao nekada Huni, natjeravši patrijarha Paulina I da prijeđe u obližnji bolje zaštićeni Gradež (Grado) na otočiću nedaleko od ušća Soče. Pogranična uporišta Langobardi su isprva držali dosta istočnije i sjevernije, primjerice u utvrdama Karnij (Kranj) i *Meclariae* (Meglarje) nedaleko ušća Zilje (austr. Gail) u Dravu, s austrijske strane današnje tromeđe Austrije, Slovenije i Italije. Još dalje na istoku, utvrde na Rifniku i u Velikim Malencima, uz noričko-panonsku granicu, napustili su, po svemu sudeći, u doba seobenog pohoda 568.

Summary

SOUTHERN PANNONIA DURING THE AGE OF THE GREAT MIGRATIONS

In this article it is attempted to survey historical developments from 379 through 568 A. D. in the territory of the two southern Pannonian Roman provinces established under the Emperor Diocletian, i.e. Pannonia Secunda or Sirmiensis and Pannonia Savia. The period between the Antiquity and the Middle Ages is marked in Pannonia by a series of short-lived ascendancies of several Germanic peoples. Each of the two Pannonias entered this period in a relative prosperity, still preserving many of the features of the late Roman provincial life. In Pannonia Savia, besides the capital Siscia (today Sisak), a city with a mint and an aqueduct, more important urban settlements included Andautonia (Šćitarjevo) and Neviodunum (Drnovo), situated along the Sava upstream from Siscia, Iovia (Ludbreg) on the Drava river, and also two spa towns, Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) and Aquae Balissae (Daruvar). In

Pannonia Sirmiensis there was Sirmium (Sremska Mitrovica), metropolis of the whole Pannonia and a place of imperial residence since Diocletian's times, a large city with a mint, a harbour, an aqueduct, and an industry ranging from stone-masonry to wine production and arms factories. Eastward of Sirmium lay the city of Bassiana (Donji Petrovci), and in the western part of the province there were Mursa (Osijek) on the Drava and Cibalae (Vinkovci). Pannonia Sirmiensis comprised a section of the Limes on the Danube, which consisted of some fourteen fortifications ranging from Ad Militare (Batina) north of the Drava down to Taurunum (Zemun) at the confluence of the Danube and the Sava. Several major roads connected Italy with the Empire's East across southern Pannonia. They branched off from the ancient Amber Route which, starting in Aquileia, went through Emona (Ljubljana), Celeia (Celje) and Poetovio (Ptuj) and proceeded to the north across the western fringes of Pannonia Prima. From Emona (part of the ancient Italia) a road reached Siscia and then continued along the southern bank of the Sava down to Sirmium; another road separated at Poetovio (belonging to Noricum) and went along the Drava as far as Mursa, then also proceeded to Sirmium via Cibalae. From Sirmium the road continued eastward towards the confluence where it crossed the Sava into the city of Singidunum (Belgrade) and the province of Upper Moesia. Between the two roads along the rivers there were several connecting roads, including a diagonal one from Siscia to Mursa. Also, the roads of southern Pannonia were connected at several junction points with the adjacent road networks in northern Pannonia (the road from Mursa to Sopianae/Pécs and thence to Aquincum/Óbuda and to Savaria/Szombathely), as well as in Dalmatia (southward roads from Siscia, Sirmium, and also from Servitium/Bosanska Gradiška which lay on the road along the Sava). After the advent of Christianity, early bishoprics arose in Sirmium, Mursa, Siscia, probably also in Iovia and Cibalae, and later in Bassiana. In some of these early Christian communities local martyrs were venerated, such as Quirinus in Siscia, Eusebius and Pollio in Cibalae, and a vast array of clerics and laymen in Sirmium, among whom Demetrius and Irenaeus were especially famous. At the same time, the bishops of Sirmium and Mursa, along with that of Singidunum, became notorious in the mid-fourth century as the last obstinate partisans of the Arian creed in the Roman world.

It was shortly after the Emperor Valens was defeated and killed by a Visigoth-led barbarian army at Hadrianopolis (378) that the Emperor Gratian allowed the Goths, the Huns and the Alans to settle in Pannonia as the Roman *foederati* (379). Soon afterwards some southern Pannonian towns, including Mursa, were ravaged by the new settlers. The final division of the Empire in 395 left all of the Pannonia on the western side of the division line, along with two other provinces of the "Western Illyricum" (Noricum and Dalmatia). In 401 the Goths under Alaric crossed southern Pannonia in order to invade Italy, where eventually, in 410, they captured and sacked Rome itself. For decades we know nothing about the situation in Pannonia, until the Great Huns, masters of a large multiethnic nomadic "empire", requested and were allowed to occupy Pannonia as the *foederati* (probably in 433). In 437, on the occasion of the Western Emperor Valentinian III's marriage to the Eastern Emperor's daughter Eudoxia, Sirmium and with it probably Pannonia Secunda were transferred to the East. It is possible that Sirmium then briefly replaced Thessalonica as the seat of the Praetorian Prefecture of Illyricum ("Eastern Illyricum"). But the Huns captured Sirmium in 441 already, along with several towns in Upper Moesia. A few details about the fate of the bishop and other citizens of the Pannonian metropolis are

known to us thanks to a description, written by an imperial envoy named Priscus, of the 448 embassy of Constantinople to the court of Attila, the king of Huns, which was located east of the Tisza river. After Attila's death in 453, the Hun "empire" was shattered following the battle at an unknown Pannonian river (called Nedao by Jordanes), in which the Huns were defeated by a Gepid-led alliance. While afterwards the Gepids established their kingdom east of the Tisza, Pannonia came into the hands of the Ostrogoths ruled by three brothers of the royal Amal clan, for which they received formal permission of the Eastern Emperor Marcian. At the same time, in 455, the short-lived Western Emperor Avitus tried to reassert imperial authority in Pannonia, according to his panegyric written by Sidonius Apollinaris.

The partly enigmatic description of the settlement areas of the three Amal kings of the Ostrogoths, provided by Jordanes in his *Gothic history*, is now predominantly interpreted as referring roughly to the south-eastern quarter of Pannonia, around the lower courses of the Drava nad the Sava rivers. Several points in other sources support such an interpretation, while the main counter-argument – the fact that Jordanes writes of unknown rivers rather than the well-known tributaries of the Danube – may be accounted for by the fact that Jordanes' text is an abbreviated and probably fragmentary version of an earlier, now lost work of Cassiodorus. Jordanes in addition describes various wars waged by the Ostrogoths during their first occupation of Pannonia, among which the plundering of the Eastern Illyricum provoked by the Emperor Marcian's denial of their yearly "gift", which ended probably in 459 when the new Emperor Leo I renewed the payments but also took little Theodoric, son of the Ostrogothic king Thiudimir, to Constantinople as a hostage. Perhaps the transfer of the relics of saint Anastasia from Sirmium to Constantinople also took place in some relation to these events. Among the early Ostrogothic wars described by Jordanes, especially interesting and also partly confusing is the war against the Suevi/Swabians and their allies, which was provoked by the Swabian incursion into Dalmatia that also affected Ostrogothic Pannonia. Here Jordanes puzzlingly writes of a *Suavia* as a region inhabited by the Swabians and also as an area adjacent to Dalmatia. In earlier scholarship it was considered that Jordanes mixed up *Suavia*, i. e. the Swabian territory which at that time was in the northern neighbourhood of Pannonia, with (*Pannonia*) *Savia* that was also called *Suavia* by Jordanes' source Cassiodorus (in his *Variae*). More recently it has been argued, e. g. by F. Lotter and H. Wolfram, that Pannonia Savia was indeed inhabited by the Swabians. The sources for the study of this problem include in addition Procopius, another sixth-century historian, who similarly has *Σουαβία* for Pannonia Savia, and who lists the *Σίσκιοι* and the *Σούαβοι* as the peoples living in the hinterland of the Adriatic coast. All this, however, does not appear sufficient to prove that here we actually deal with a significant group of the Germanic Swabians living in the old Savia, rather than with curious consequences, including learned misconceptions, derived from the very name of the Pannonian province.

Shortly after the young Theodoric returned from Constantinople, the Ostrogoths left Pannonia in 472 or 473 by dividing into two groups, the smaller of which went to Italy and eventually to Gaul, while the larger one – led by Thiudimir and Theodoric – invaded the Eastern Illyricum and settled there. For years then the Ostrogothic realm within the Empire was growing in strength, while Theodoric helped the Emperor Zeno against his rivals. In 488 Zeno used this unpleasant ally to overthrow Odovacar, the Germanic king of Italy, by offering Theodoric to take up

Odovacar's place. Heading for Italy, some 100 000 Ostrogoths crossed the area between the Drava and the Sava; on their way they encountered and defeated the Gepids at the rivulet Ulca (now Vuka) near the old Cibalae. Apparently it was the Gepids who, along with other Germanic peoples (Rugians, Swabians, Sciri, Heruli), occupied Pannonia after its abandonment by the Ostrogoths. By 493 Theodoric established himself firmly in Italy, his new realm embracing also Dalmatia and probably Pannonia Savia. In 504, his armies reconquered Pannonia Sirmiensis as well, chasing away the Gepids under king Thrasaric, whom the king of the Gepid majority living east of the Tisza refused to offer military help. Subsequently the Ostrogoths assisted a certain robber-chieftain named Mundo (later to become imperial general) in routing, on the Moesian soil, a largely Bulgarian army of the prefect Sabinianus. The Ostrogothic-imperial conflict was soon followed by negotiations which, in 509 or 510, resulted in an agreement that left most of Pannonia Sirmiensis to the Ostrogoths while the Empire got only the city of Bassiana (with surroundings) as a token possession.

North of the Drava the Ostrogoths did not organize territorial government, although their sphere of influence stretched as far as Savaria, the southern edges of the lake Pelso (now Balaton), and Sopianae. South of the Drava they revived both of the old provinces: Pannonia Sirmiensis, which in one of Theodoric's decretals (preserved in Cassiodorus' *Variae*) was described as "the former seat of the Goths" (*quondam sedes Gothorum*), became a single territorial unit under a Gothic *comes*; while on the other hand Pannonia Savia was attached to Dalmatia in a unified *comitatus*, that is the basic military territorial unit of the Ostrogothic state, but it also remained a district of its own in juridical and fiscal matters. From the period of the regency of Theodoric's daughter Amalasuintha (526-535), two outstanding ecclesiastical documents from Dalmatia have been preserved in an extended version of the *Salonitan chronicle* written by Thomas, a thirteenth-century archdeacon of Split (so-called *Historia Salonitana maior*). These are the acts of the provincial synods held in 530 and 533 at Salona, Dalmatian metropolis, in which two bishops of Siscia, John and Constantine, respectively took part along with Dalmatian bishops. At that time Siscia was, almost certainly, the only surviving catholic bishopric in all of Pannonia. Archaeological remains of the Ostrogoths (cemeteries, coins) are hitherto only found near the borders of Pannonia with Noricum and Dalmatia (Rifnik, Rakovčani), as well as in Sisak-Siscia.

Probably shortly after Theodoric's death in 526, northern Pannonia became gradually invaded by another Germanic people, the Lombards (Longobards). Their earlier victory over the Heruli provoked the migration of the parts of the latter people to the Gepidic kingdom near the Tisza, and also to the Empire which settled them as frontier guards around Singidunum and Bassiana. When in the spring of 535 the Emperor Justinian (527-565) created a new archbishopric with its see in the newly-founded city of Justiniana Prima (now Caričin Grad), he included "the part of the Second Pannonia which is around the city of Bassiana" within its jurisdiction, which probably means that Bassiana at that time was home to a catholic bishop of the Heruli. Soon afterwards Justinian launched the war against the Ostrogoths by attacking Italy and Dalmatia at the same time. The Ostrogothic resistance in Dalmatia was definitely broken in 537, and most of Italy was conquered by 540; the withdrawal of the Ostrogoths from Pannonia was followed by the Gepid re-occupation of Sirmium and, as a response to this, by the Empire's entering into alliance with the Lombards. In 546 Justinian confirmed this alliance by a formal donation of (specifically

unknown) parts of Pannonia and Noricum to the Lombards, and also, in the following years, by the military support to them against the Gepids. After an encounter in 547 the Gepids were forced to ask for a truce and they had to cede to the Lombards a part of Pannonia Sirmiensis comprising probably the territories of Mursa and Cibalae. A decisive confrontation took place in the early months of 552, probably somewhere between Cibalae and Sirmium; the later Lombard historian Paul the Deacon names the site of this battle only with a Germanic mythological metaphor, *campus Asfeld*. The Gepids, although assisted with their Herulian allies, were utterly defeated after their crown-prince was killed in battle by his Lombard counterpart and the future king Alboin.

It seems that the Empire allowed this debacle for the Gepids to happen because of their assistance to the Slavs and the proto-Bulgarian Kutrigurs who, in the preceding years, began their long series of plundering incursions into the Empire's Balkan provinces. However, immediately after the battle at "Asfeld" the Lombards and the Gepids were obliged to conclude an "eternal peace" with each other and even to take part in the Empire's renewed offensive against the Ostrogoths, who in the meantime managed to restore their rule in large parts of Italy. After the final reconquest of Italy, Justinian restored the Italian prefecture in 554, with Dalmatia as its part. Pannonia Savia, as well as nearby parts of Noricum, remained a Lombard possession. The participation of the Lombards in the Empire's Italian campaign of 552 turned out to provide one of the impulses for their own conquest of Italy sixteen years later. The relations between the Lombards and the Empire deteriorated after they attempted, in 565/6, to seize Sirmium from the Gepids who were engaged in repelling the Slavic advance towards the area between the Carpathians and the Tisza. But Cunimund, king of the Gepids, failed to use this new situation for obtaining more than just an ephemeral military help of the Empire. The Lombards, on the other hand, sought a new alliance from the Avars, a newly arrived nomadic people from inner Asia which by 562 established its hegemony over the area north of the Black Sea and the Lower Danube, and which in addition became a mercenary "ally" of Constantinople. In 567, in a co-ordinated attack of the Lombards and the Avars, the Gepid kingdom east of the Tisza was annihilated, while some parts of the Gepid aristocracy from Pannonia Sirmiensis (including a member of the royal clan and an Arian bishop) crossed the Sava and took refuge in the Empire. Imperial army then captured Sirmium and made it once more a part of the Empire. This move provoked an angry response of the Avars, who considered Sirmium as their legitimate possession after the defeat of the Gepids, but were not able to realize their claims until 582. On the other side, the Lombards quickly recognized the threat which was posed to them by their new Avar neighbours, who occupied most of the former Gepid territory. Therefore, in the spring of 568, the Lombards, along with parts of other ethnic groups living in Pannonia, and also joined by a large detachment of their Saxonian allies, left Pannonia and invaded Italy, where by 572 they founded a new kingdom. Thus ended the predominantly Germanic period of the history of Pannonia and the shadowy centuries of the Avar domination began.